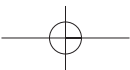

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

όλη την απόρριψη [της μαγείας] από το αρχαίο Ισλάμ. Η διαδικασία αυτή, η οποία συχνά θεωρείται ως «παρακμή» ή ως «απολίθωση» των προφητειών, είναι σχεδόν αναπόφευκτη. Διότι ο προφήτης είναι μεν κατά κανόνα ένας αυτοδίδακτος λαϊκός δημαγωγός που επιδιώκει να αντικαταστήσει την παραδοσιακή τελετουργική ιερατική χάρη μέσω της φρονηματικής συστηματοποίησης. Αλλά η πιστοποίησή του από τους λαϊκούς στηρίζεται συνήθως στο ότι έχει ένα χάρισμα, και αυτό σημαίνει κατά κανόνα: ότι είναι ένας μάγος, απλώς πολύ μεγαλύτερος και ισχυρότερος από άλλους, ότι έχει ασύγκριτη δύναμη επί των δαιμόνων, ακόμη και επί του θανάτου, ανασταίνει νεκρούς, ει δυνατόν έχει αναστηθεί ο ίδιος ή κάνει άλλα πράγματα που δεν μπορούν να κάνουν άλλοι μάγοι. Δεν τον βοηθά καθόλου όταν ο ίδιος απορρίπτει τέτοιες υποθέσεις. Διότι μετά το θάνατό του η εξέλιξη τον ξεπερνά. Για να συνεχίσει να ζει με κάποιον τρόπο στα ευρέα λαϊκά στρώματα, θα πρέπει είτε να γίνει ο ίδιος αντικείμενο λατρείας, δηλαδή ενσάρκωση ενός θεού, είτε οι ανάγκες των λαϊκών να φροντίζουν για την επιβίωση της διδασκαλίας του προσαρμόζοντάς την επιλεκτικά στις ιδίες.

Αυτά τα δύο είδη επιρροής: η δύναμη του προφητικού χαρίσματος και οι μόνιμες συνήθειες των μαζών επιδρούν λοιπόν εν πολλοίς προς αντίθετες κατευθύνσεις επί της συστηματοποιητικής εργασίας του ιερατείου. Εντούτοις, ακόμη και αν εξαιρέσουμε την προφητεία, που προέρχεται σχεδόν πάντα από λαϊκούς κύκλους ή στηρίζεται σ' αυτούς, δεν υπάρχουν μόνον παραδοσιακές δυνάμεις εντός των λαϊκών στρωμάτων. Παράλληλα με αυτές είναι επίσης και ο ορθολογισμός των λαϊκών μια δύναμη, την οποία πρέπει να αντιμετωπίσει το ιερατείο. Φορείς αυτού του λαϊκού ορθολογισμού μπορεί να είναι διαφορετικά στρώματα.

7. ΤΑΞΕΙΣ, ΝΟΜΟΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ⁷⁶

1. Η θρησκευτικότητα των αγροτών

Η μοίρα του αγρότη είναι τόσο στενά συνδεδεμένη με τη φύση, τόσο έντονα εξαρτημένη από οργανικές διαδικασίες και φυσικά συμβάντα

⁷⁶ Για πληρέστερη κατανόηση της εννοιολογίας που χρησιμοποιεί εδώ ο Weber αναφορικά με τις ταξικές διαφοροποιήσεις, ο αναγνώστης παραπέμπεται στο (ημι-τελές) κεφάλαιο *Τάξεις και νομοκατεστημένες τάξεις* του πρώτου τόμου.

και αφ' εαυτής τόσο λίγο προδιαθετεμένη για ορθολογική συστηματοποίηση, ώστε ο ίδιος είθισται να γίνεται φορέας θρησκευτικότητας μόνον εκεί όπου τον απειλεί υποδούλωση ή προλεταριοποίηση από εσωτερικές (δημοσιονομικές ή γαιοδεσποτικές) ή εξωτερικές (πολιτικές) δυνάμεις. Τόσο το ένα όσο και το άλλο, [δηλαδή] πρωτίστως η εξωτερική απειλή και κατά δεύτερον η αντίθεση σε γαιοδεσποτικές δυνάμεις –οι οποίες, όπως πάντα στην αρχαιότητα, ήταν εγκατεστημένες στην πόλη– απαντά, για παράδειγμα, στην αρχαιοϊσραηλιτική θρησκεία. Οι αρχαιότερες πηγές, ιδιαίτερα το άσμα της Δεββώρας [*Κριταί* 5], δείχνουν ότι ο αγώνας των κατά βάση αγροτικών ορκωτών συντρόφων, ο σύνδεσμος των οποίων μπορεί κατά κάποιον τρόπο να συγκριθεί μ' εκείνον των Αιτωλών, των Σαμνιτών και των Ελβετών –με τον τελευταίο μπορεί να συγκριθεί, στο βαθμό που η εμπορική οδική αρτηρία από την Αίγυπτο μέχρι και τον Ευφράτη η οποία διαπερνούσε τη χώρα του Ισραήλ δημιούργησε το χαρακτήρα ενός «κράτους διερχομένων», όπως στην Ελβετία (λόγω πρώιμης χρηματικής οικονομίας και πολιτισμικής επαφής)– στράφηκε ενάντια στους Φιλισταίους και τους Χαναναίους γαιοδεσπότες που ήταν εγκατεστημένοι στην πόλη, ιππότες με σιδηρόφρακτα άρματα και εκπαιδευμένοι «ἐκ νεότητος» (όπως λέγεται για τον Γολιάθ) [*Βασιλειών Α'* 17: 33], οι οποίοι προσπάθησαν να καταστήσουν φόρου υποτελή την αγροτιά των υψιπέδων, τη «γῆν ρέουσσαν γάλα καὶ μέλι». Επρόκειτο για ένα συσχετισμό μεγάλης σημασίας το ότι αυτός ο αγώνας, όπως και η εσωτερική ομόνοια και η επέκταση των [ιουδαϊκών] πόλεων κατά τη μωσαϊκή περίοδο, πραγματοποιήθηκε επανειλημμένα υπό την ηγεσία Σωτήρων της γιαχβικής θρησκείας (μασία, Μεσσίας, «ο χριστός», όπως χαρακτηρίζονται ο Γεδεών και οι όμοιοί του, οι λεγόμενοι «Κριτές»). Μέσω αυτής της σχέσης εισχώρησε στην αρχαία αγροτική θεοσέβεια μια θρησκευτική πραγματοκρατία που υπερέβαινε κατά πολύ το επίπεδο των λοιπών αγροτικών λατρειών. Η γιαχβική λατρεία, η οποία είχε συνδυαστεί με τους μωσαϊκούς κοινωνικούς νόμους, κατέστη ιδιαίτερη ηθική θρησκεία στην 'πόλιν' Ιερουσαλήμ. Βεβαίως, όπως δείχνει και η κοινωνική χροιά της προφητείας, αυτό δεν έγινε χωρίς τη συνεπίδραση της κοινωνικής ηθικολογίας των αγροπολιτών, η οποία στρεφόταν ενάντια στους αστεακούς μεγαλογαιοκτήμονες και χρηματοκατόχους, [όπως] και [δεν έγινε] χωρίς την επίκληση των κοινωνικών προσδιορισμών του μωσαϊκού νομικοταξικού συμβιβασμού. Εντούτοις, η προφητική

θρησκευτικότητα δεν χαρακτηρίζεται ιδιαίτερα από αγροτική επιρροή. Για την ηθικολογία του πρώτου και μοναδικού θεολόγου της επίσημης ελληνικής φιλολογίας: του Ησιόδου, ήταν επίσης συνυπεύθυνο ένα τυπικό πληβειακό πεπρωμένο. Αλλά και αυτός σίγουρα δεν ήταν τυπικός «αγρότης». Όσο περισσότερο αγροτικά προσανατολισμένη είναι μια πολιτισμική εξέλιξη: στη ρωμαϊκή Δύση, στην ινδική Άπω Ανατολή, στην αιγυπτιακή Εγγύς Ανατολή, τόσο μεγαλύτερη σημασία έχει ακριβώς αυτό το πληθυσμιακό στοιχείο στη ζυγαριά του Παραδοσιακού και τόσο λιγότερο διέπεται τουλάχιστον η λαϊκή θρησκευτικότητα από ηθικό εξορθολογισμό. Έτσι, στην ύστερη ιουδαϊκή και χριστιανική θρησκευτική εξέλιξη οι αγρότες εν μέρει δεν εμφανίζονται διόλου ως φορείς ορθολογικών ηθικών κινήματων, ή [εμφανίζονται] με αρνητικό τρόπο, όπως στον Ιουδαϊσμό, εν μέρει δε, όπως στο Χριστιανισμό, εμφανίζονται μόνον κατ' εξαίρεση, και τότε πάλι με κομμουνιστική-επαναστατική μορφή. Η πουριτανική σέκτα των δονατιστών⁷⁷ στη ρωμαϊκή Αφρική, την επαρχία της εντονότερης γαιοκτητικής συγκέντρωσης, φαίνεται να είχε ευρεία εξάπλωση σε αγροτικούς κύκλους, αλλά είναι η μοναδική του είδους της στην αρχαιότητα. [Αλλά παραδείγματα:] οι Θαβωρίτες⁷⁸, στο βαθμό που προέρχονται από αγροτικούς κύκλους, η προπαγάνδα του «θείου δικαίου» [από τους χωρικούς] στον γερμανικό πόλεμο των χωρικών [1524-25], οι ριζοσπάστες Άγγλοι μικροκαλλιεργητές κομμουνιστές και προπάντων οι

77. Οπαδοί του Νουμιδιανού επισκόπου Δονάτου, ο οποίος για λόγους καθαρότητας απέρριψε την εκλογή του Καικιλιανού στη θέση του επισκόπου της Καρχηδόνας τον 4ο αιώνα. Πίστευαν ότι η Εκκλησία αποτελούνταν από αγίους και ότι οι φορείς θανάσιμου αμαρτήματος έπρεπε να αποκλείονται από αυτήν.

78. Οι Θαβωρίτες ήταν η ριζοσπαστική πτέρυγα του κινήματος των Χουσιτών κατά το πρώτο μισό του 15ου αιώνα. Ονομάστηκαν έτσι από το όρος Θαβώρ, έξω από την Πράγα, σε άμεση αναφορά προς το ισραηλινό όρος Θαβώρ, όπου, σύμφωνα με τις Γραφές, έγινε η Μεταμόρφωση του Ιησού. Ενώ οι μετριοπαθείς πτέρυγες του κινήματος, οι Ουτρακουίστες και οι Καλιξτίνες προωθούσαν αιτήματα εντός του πλαισίου της εκκλησιαστικής μεταρρύθμισης, οι Θαβωρίτες, οι οποίοι προέρχονταν κυρίως από κύκλους αγροτών και απόρων, προχώρησαν σε επιθέσεις ενάντια στη μοναρχία και το φεουδαλικό σύστημα. Η Σύνοδος της Βασιλείας το 1431 αποδέχθηκε ορισμένες ρυθμίσεις όσον αφορά τη θεία λειτουργία, πράγμα που ικανοποίησε κυρίως τους Ουτρακουίστες, αλλά οι Θαβωρίτες αρνήθηκαν να συμβιβαστούν, με αποτέλεσμα το 1434 να ηττηθούν στη μάχη της Λιπανίας από τις συνδυασμένες δυνάμεις Ουτρακουιστών και Καθολικών.

σεκταριστές Ρώσοι αγρότες, [όλοι τους] αναφέρονται κατά το μάλλον ή ήττον στον αγροτικό κομμουνισμό που είχε διαμορφωθεί από την κοινή γαιοκτησία, απειλούνται με προλεταριοποίηση και στρέφονται ενάντια στην επίσημη Εκκλησία εν πρώτοις λόγω της ιδιότητάς της ως αποδέκτη της δεκάτης και ως στηρίγματος δημοσιονομικών και γαιοδεσποτικών εξουσιών. Η σύνδεσή τους με θρησκευτικές απαιτήσεις ήταν έτσι δυνατή μόνον στη βάση μιας ήδη υπάρχουσας ηθικής θρησκευτικότητας η οποία εμπεριέχει ορισμένες υποσχέσεις που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως σημεία αναφοράς για ένα επαναστατικό φυσικό δίκαιο – για το οποίο θα μιλήσουμε αλλού⁷⁹. Αυτό δεν έγινε στην Ασία, όπου ο συνδυασμός της θρησκευτικής προφητείας με επαναστατικές τάσεις εμφανίζεται, για παράδειγμα όπως στην Κίνα, με τελείως διαφορετικό τρόπο και όχι ως ιδιαίτερο αγροτικό κίνημα. Οι αγρότες είναι σπανιότατα στρώμα που αποτέλεσε πρωταρχικό φορέα κάποιας μη μαγικής θρησκευτικότητας. Εντούτοις, η προφητεία του Ζωροάστρη απευθύνεται, κατά τα φαινόμενα, στον (σχετικό) ορθολογισμό της οργανωμένης αγροτικής εργασίας και κτηνοτροφίας, στον αγώνα ενάντια στην οργιαστική θρησκευτικότητα των ψευδοπροφητών που βασανίζει τα ζώα (συνδυασμένη, μάλλον, όπως και η μεθυστική λατρεία, με τη βακχική κατακρεούργηση [ζωντανών] μοσχαριών, ενάντια στον οποίο αγωνίστηκε και ο Μωυσής). Καθώς μόνον το οργανωμένο έδαφος ίσχυε για τον Παρσισμό⁸⁰ ως μαγικά «καθαρό», δηλαδή μόνον η αγροκαλλιέργεια ίσχυε ως το απολύτως Θεάρεστο, έτσι [η θρησκεία αυτή] διατήρησε ένα ιδιαίτερα αγροτικό χαρακτηριστικό, ακόμη και μετά την έντονη επιρροή της προσαρμογής στην καθημερινότητα που υπέστη η πρωταρχική προφητεία, και επομένως [διατήρησε] στους κοινωνικοηθικούς προσδιορισμούς του ένα ιδιαίτερα αντι-αστικό χαρακτηριστικό. Στο βαθμό, όμως, που η ζωροαστρική προφητεία έθεσε η ίδια σε κίνηση οικονομικά συμφέροντα, αυτά ήταν αρχικώς πιθανόν συμφέροντα ηγεμόνων και γαιοδεσποτών που αφορούσαν την ικανότητα των αγροτών τους για απόδοση εισφορών, και όχι συμφέροντα

79. *Οικονομία και κοινωνία*, τέταρτος τόμος, κεφ. 7.

80. Θρησκεία των επιγόνων του αρχαίου Ζωροαστρισμού, οι οποίοι τον 8ο μ.Χ. αιώνα εγκατέλειψαν την Περσία και εγκαταστάθηκαν στην Ινδία. Αν και αρχικώς είχαν έντονα αγροτικό χαρακτήρα, επί αγγλικής κυριαρχίας ασχολήθηκαν με το εμπόριο και τη βιοτεχνία.

των αγροτών αυτών καθ' εαυτούς. Κατά κανόνα, οι αγρότες παραμένουν στην αντίληψη της μετεωρολογικής και της ανιμιστικής μαγείας ή του τελετουργισμού, ενώ στο πλαίσιο της ηθικής θρησκευτικότητας εμμένουν σε μια αυστηρά φορμαλιστική ηθική, του «do ut des» απέναντι στον Θεό και στον ιερέα.

*II. Η αστακή
εγκατάσταση
της πρώτης
χριστιανικής
θρησκευτικότητας*

Η άποψη ότι ιδιαίτερα ο αγρότης είναι ο τύπος του θεάρεστου και ευσεβούς ανθρώπου είναι ένα τελείως σύγχρονο φαινόμενο – με εξαίρεση το Ζωροαστρισμό και τα μεμονωμένα παραδείγματα κάποιας αντίθεσης διανοουμένων ενάντια στην αστακή κουλτούρα και τις συνέπειές της, τα οποία έχουν είτε πατριαρχικές-φεουδαλικές καταβολές είτε προέρχονται από διανοουμένους που διακηρύσσουν το οικουμενικό άλγος. Καμία από τις σημαντικές λυτρωτικές θρησκείες της Ανατολικής Ασίας δεν αναφέρει κάτι παρόμοιο. Για την ινδική, και ιδιαίτερα για τη βουδιστική λυτρωτική θρησκευτικότητα, ο αγρότης είναι θρησκευτικά ύποπτος ή άμεσα απορριπτέος (λόγω της αχίμζα, της απόλυτης απαγόρευσης θανάτωσης οτιδήποτε ζωντανού). Η ισραηλιτική θρησκευτικότητα της προ-προφητικής περιόδου είναι ακόμη εμφανική αγροτική θρησκευτικότητα. Αντιθέτως, στη μεταιχμαλωσιακή περίοδο ο δοξασμός της αγροκαλλιέργειας ως θεάρεστης πράξης αποτελεί έργο της λόγιας και πατριαρχικής αντίθεσης στην αστική εξέλιξη. Η πραγματική θρησκευτικότητα είχε ήδη τότε διαφορετική μορφή [ως προς την εκτίμηση του αγρότη], πολύ περισσότερο δε αργότερα, κατά την περίοδο των Φαρισαίων. Για την κοινοτική ευσέβεια των χαμπερίμ⁸¹ στον ύστερο Ιουδαϊσμό ο «αγρότης» και ο «άθεος» είναι ένα και το αυτό, εκείνος που ζει εκτός πόλης είναι ένας Εβραίος πολιτικά και θρησκευτικά δεύτερης κατηγορίας. Διότι όπως στον βουδιστικό και στον ινδουιστικό, έτσι και στον ιουδαϊκό τελετουργικό νόμο είναι κατ' ουσίαν σχεδόν αδύνατον να ζήσει κανείς ορθά ως αγρότης. Οι πρακτικές συνέπειες της μεταιχμαλωσιακής και ιδιαίτερα της ταλμουδικής ραβινικής θεολογίας καθιστούν δύσκολη την αγροκαλλιέργεια. Ο δε σιωνιστικός αποικισμός της Παλαιστίνης συναντά ακόμη και σήμερα το απόλυτο εμπόδιο του έτους του Σαββάτου, ενός προϊόντος της ύστε-

81. Εβραϊκός χαρακτηρισμός για τους «συντρόφους», για εκείνους που υπάγονται στους κανόνες ενός συνδέσμου, επιδιώκοντας στη συγκεκριμένη περίπτωση την εφαρμογή του Νόμου.

ρης ιουδαϊκής θεολογίας, για το οποίο οι ραβίνοι της Ανατολικής Ευρώπης (σε αντίθεση προς το δογματισμό των Γερμανών ορθόδοξων Εβραίων) έπρεπε να κατασκευάσουν μια ιδιαίτερη άφηση, θεμελιωμένη στο ότι αυτός ο εποικισμός είναι ιδιαίτερα αρεστός στον Θεό. Στον πρώιμο Χριστιανισμό ο ειδωλολάτρης ονομάζεται απλώς αγρότης (paganus). Ακόμη και οι μεσαιωνικές Εκκλησίες στο επίσημο δόγμα τους (Θωμάς Ακινάτης) θεωρούν τον αγρότη κατά βάση χριστιανό κατώτερου βαθμού και, οπωσδήποτε, με ιδιαίτερα μικρή εκτίμηση. Ο θρησκευτικός δοξασμός του αγρότη και η πίστη σε μια άκρως ιδιαίτερη αξία της ευσέβειάς του είναι προϊόν πολύ σύγχρονης εξέλιξης. Προσιδιάζει εν πρώτοις στο Λουθηρανισμό, με σχετικά έντονα αισθητή αντίθεση προς τον Καλβινισμό και τις περισσότερες προτεσταντικές σέκτες, και, κατά δεύτερον, στη σύγχρονη ρωσική θρησκευτικότητα που είναι επηρεασμένη από τη σλαβοφιλία. Προσιδιάζει δηλαδή σε εκκλησιαστικές κοινότητες οι οποίες λόγω του είδους της οργάνωσής τους συνδέονται έντονα με ηγεμονικά και αριστοκρατικά, αυταρχικά συμφέροντα, και εξαρτώνται από αυτά. Για τον εκσυγχρονισμένο Λουθηρανισμό –διότι αυτό δεν ήταν η θέση του ίδιου του Λουθήρου– το κύριο ενδιαφέρον ήταν ο αγώνας ενάντια στον νοησιαρχικό ορθολογισμό και τον πολιτικό φιλελευθερισμό, για τη δε σλαβόφιλη θρησκευτική ιδεολογία των αγροτών [ήταν] επιπλέον ο αγώνας ενάντια στην κεφαλαιοκρατία και τον σύγχρονο σοσιαλισμό, ενώ η εξύμνηση του ρωσικού σεκταρισμού από τους «ναρόννικι» [‘λαϊκιστές’] αποσκοπούσε να συνδέσει την αντιορθολογική διαμαρτυρία των διανοομένων με τις εξεγέρσεις του στρώματος των προλεταριοποιημένων αγροτών ενάντια σε μια γραφειοκρατική Εκκλησία που υπηρετούσε κυρίαρχες εξουσίες, αποδίδοντας και στους δύο [φορείς] θρησκευτική χροιά. Σε όλες λοιπόν τις περιπτώσεις πρόκειται για έντονες υπαναχωρήσεις ως προς την ανάπτυξη του σύγχρονου ορθολογισμού, φορείς του οποίου θεωρούνται οι πόλεις. Σε πλήρη αντίθεση προς αυτές τις απόψεις, η πόλη ισχύει κατά το παρελθόν ως έδρα της ευσέβειας, ενώ ακόμη τον 17ο αιώνα ο [Richard] Baxter [1615-1691] θεωρεί ρητά τις σχέσεις των υφαντών του Κίντερμινστερ με τη μεγαλούπολη του Λονδίνου (οι οποίες πραγματοποιήθηκαν λόγω της οικοβιοτεχνικής ανάπτυξης) ως προώθηση της ευσέβειας μεταξύ τους. Στην πραγματικότητα, η πρώιμη χριστιανική θρησκευτικότητα είναι αστεακή θρησκευτι-

κότητα, και η σημασία του Χριστιανισμού, όπως απέδειξε πειστικά ο Harnack⁸², αναπτύσσεται, υπό κατά τα άλλα όμοιες συνθήκες, παράλληλα με το μέγεθος της πόλης. Στο δε μεσαίωνα η εκκλησιαστική πίστη, καθώς και η σεκταριστική θρησκευτικότητα, αναπτύσσεται ιδιαίτερα στη βάση των πόλεων. Είναι τελείως απίθανο ότι μια οργανωμένη κοινοτική θρησκευτικότητα, όπως εκείνη του πρώιμου Χριστιανισμού, θα μπορούσε να αναπτυχθεί όπως αναπτύχθηκε εκτός ενός αστεακού κοινοτικού βίου, με την έννοια που έχει το «αστεακό» στη Δύση. Διότι ο πρώιμος Χριστιανισμός προϋποθέτει ως ήδη δεδομένες αντιλήψεις τη διάρρηξη των ορίων του ταμπού μεταξύ των πατριών και εκείνη την έννοια του αξιώματος, εκείνη την αντίληψη της κοινότητας ως «ιδρύματος», ως ενός σωματειακού μορφώματος που εξυπηρετεί εμπράγματους σκοπούς, μια αντίληψη την οποία [ο Χριστιανισμός] ενίσχυσε και διευκόλυνε σε μεγάλο βαθμό την εκ νέου αποδοχή της από την αστεακή ανάπτυξη του ευρωπαϊκού μεσαίωνα. Αυτές, όμως, οι αντιλήψεις αναπτύχθηκαν πλήρως μόνον στο έδαφος της μεσογειακής κουλτούρας, ιδιαίτερα στο ελληνιστικό και, τέλος, στο ρωμαϊκό αστεακό δίκαιο. Επίσης, όμως, οι ιδιαίτερες ιδιότητες του Χριστιανισμού ως ηθικής λυτρωτικής θρησκείας και προσωπικής ευσέβειας βρήκαν γνήσια ζωογόνηση στο έδαφος της πόλης και γέννησαν εκεί διαρκώς νέες ορμές, σε αντίθεση προς την τελετουργική, μαγική ή φορμαλιστική ανανοηματοδότηση [της θρησκείας] που ευνοούνταν από τη βαρύνουσα σημασία των φεουδαλικών δυνάμεων.

III. Ευγενείς και θρησκευτικότητα.

*Ο υποϊκόσ
αγωνιστής πίστης*

Ο πολεμικός ευγενής καθώς και όλες οι φεουδαλικές δυνάμεις δεν είθισται εύκολα να γίνονται φορείς μιας ορθολογικής θρησκευτικής ηθικής. Ο τρόπος ζωής του πολεμιστή δεν συγγενεύει ούτε με την ιδέα μιας καλοπροαίρετης πρόνοιας ούτε με εκείνη των συστηματικών ηθικών απαιτήσεων ενός υπερκόσμιου Θεού. Έννοιες όπως «αμαρτία», «λύτρωση», θρησκευτική «ταπεινοφροσύνη» δεν είθισται απλώς να απέχουν από το αίσθημα αξιοπρέπειας όλων των πολιτικά κυρίαρχων στρωμάτων, προπάντων δε του πολεμικού ευγενούς, αλλά να το προσβάλλουν άμεσα. Η αποδοχή μιας θρησκευτικότητας που λειτουργεί

82. Adolf Harnack, *Η ιεραποστολή και η εξάπλωση του Χριστιανισμού τους πρώτους τρεις αιώνες* [Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten], Λιψία 1905.

ΤΑΞΕΙΣ, ΝΟΜΟΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

με τέτοιες αντιλήψεις, και η υποταγή στον προφήτη ή στον ιερέα θα πρέπει να φαίνεται ποταπό και αναξιοπρεπές σε έναν πολεμικό ήρωα ή σ' έναν εξέχοντα άνδρα – όπως στο Ρωμαίο ευγενή της περιόδου του Τάκιτου [56-120 μ.Χ.] και στον κομφουκιανό μανδαρίνο. Η εσωτερική αντίσταση στο θάνατο και στην ανορθολογικότητα του ανθρώπινου πεπρωμένου είναι καθημερινή υπόθεση για τον πολεμιστή, ενώ οι πιθανότητες και οι περιπέτειες στο Εντεύθεν πληρούν το βίο του με τέτοιο τρόπο ώστε μόνον διστακτικά αποδέχεται μια θρησκευτικότητα, και δεν απαιτεί τίποτε περισσότερο από αυτήν παρά μόνον προστασία ενάντια στην κακή μαγεία καθώς και τελετουργικά ήθη που αρμολίζουν στο νομικοταξικό αίσθημα τιμής και έχουν καταστεί μέρος της νομικοταξικής συμβατικότητας, εν πάση περιπτώσει ιερατικές προσευχές για νίκη ή για ευτυχή θάνατο ο οποίος θα τον οδηγήσει στον παράδεισο των ηρώων. Όπως έχει αναφερθεί ήδη σε άλλο πλαίσιο, ο μορφωμένος Έλληνας παρέμεινε πάντα, τουλάχιστον ιδεατά, ένας πολεμιστής⁸³. Η απλή ανιμιστική ψυχολαγρία, που δεν διευκρινίζει τον τρόπο της ύπαρξης στο Επέκεινα αλλά εντέλει ούτε και αυτό το ίδιο, έχοντας όμως πάντα τη βεβαιότητα ότι ακόμη και η πιο στοιχειώδης γήινη ύπαρξη είναι προτιμητέα σε σύγκριση με τη βασιλική εξουσία στον Άδη, παρέμεινε η κανονική πίστη των Ελλήνων μέχρι την περίοδο της πλήρους πολιτικής τους αποδυνάμωσης, ενώ το μοναδικό που οδηγούσε πέρα από αυτήν ήταν, μέχρι κάποιο βαθμό, τα μυστήρια με την προσφορά μέσω των τελετουργικών βελτίωση του πεπρωμένου στο Εντεύθεν ή στο Επέκεινα, με μοναδική ριζική παρέκκλιση τη θρησκευτικότητα της ορφικής κοινότητας πιστών με τη διδασκαλία της περί μετενσάρκωσης. Βεβαίως, περίοδοι έντονης προφητικής ή μεταρρυθμιστικής θρησκευτικής έξαρσης συμπαρασύρουν συχνά και τον ευγενή στην τροχιά της προφητικής ηθικής θρησκευτικότητας, ακριβώς διότι αυτή διαρρηγνύει όλα τα νομικοταξικά και ταξικά στρώματα και επει-

83. «Στην Ινδία, στον Ιουδαϊσμό, στο Χριστιανισμό και στο Ισλάμ ο φιλολογικός χαρακτήρας της μόρφωσης αποτελούσε το επακόλουθο του ότι η μόρφωση είχε καταλήξει πλήρως στα χέρια των φιλολογικά μορφωμένων βραχμάνων και ραβίνων ή των εφοδιασμένων με επαγγελματική φιλολογική μόρφωση ιερέων και μοναχών των έγγραφων θρησκειών. Απεναντίας, ο εξέχων Έλληνας μορφωμένος ήταν και παρέμεινε εν πρώτοις 'έφηβος' και 'οπλίτης', για όσο διάστημα η μόρφωση ήταν ελληνική – και όχι "ελληνιστική"» (RS I, 410).

δή ο ευγενής εΐθισται να είναι ο πρώτος φορέας της λαϊκής μόρφωσης. Αλλά η καθημερινοποίηση της προφητικής θρησκευτικότητας εΐθισται μετά από σύντομο διάστημα να διαχωρίζει εκ νέου τον ευγενή από τον κύκλο των θρησκευτικά ενδιαφερόμενων στρωμάτων. Ήδη η περίοδος των θρησκευτικών πολέμων στη Γαλλία [1562-1598] επιδεικνύει τις ηθικές συγκρούσεις των συνόδων των Ουγενότων επί ηθικών ζητημάτων, για παράδειγμα με έναν ηγέτη όπως ο Condé⁸⁴. Τόσο ο Σκότος όσο ο Άγγλος και ο Γάλλος ευγενής διαχωρίστηκαν στο τέλος πλήρως από την καλβινιστική θρησκευτικότητα, εντός της οποίας αρχικά διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο οι ίδιοι, ή τουλάχιστον ορισμένα στρώματά τους.

Βεβαίως, η προφητική θρησκευτικότητα είναι συμβατή με το ιπποτικό νομιμοταξικό αίσθημα εκεί όπου δίνει υποσχέσεις στον *μαχητή της πίστης*. Η αντίληψη αυτή προϋποθέτει την αποκλειστικότητα του ενός παγκόσμιου Θεού και την ηθική απόρριψη των απίστων ως εχθρών του, η ανενόχλητη ύπαρξη των οποίων προκαλεί τη δίκαιη οργή του. Ως εκ τούτου, [η αντίληψη αυτή] απουσιάζει στη δυτική αρχαιότητα καθώς και στη συνολική ασιατική θρησκευτικότητα μέχρι τον Ζωροάστρη. Αλλά και στην τελευταία αυτή περίπτωση λείπει ακόμη ο άμεσος συσχετισμός του αγώνα ενάντια στους απίστους με τις θρησκευτικές υποσχέσεις. Το συσχετισμό αυτόν συγκρότησε πρώτο το Ισλάμ. Προστάδιο γι' αυτό, αλλά σαφώς και πρότυπο, υπήρξαν οι υποσχέσεις του ιουδαϊκού Θεού στο λαό του, όπως τις κατάλαβε και τις επανερμήνευσε ο Μωάμεθ, αφού μεταβλήθηκε από αρχηγός παράνομης ευσεβιστικής ομάδας στη Μέκκα σε *podestà* της Γιαθρίμπ-Μεδίνας⁸⁵ και αφού είχε απορριφθεί εντελώς από τους Εβραίους ως προφήτης. Οι αρχαίοι πόλεμοι της ισραηλιτικής ορκωτής αδελφότητας υπό

84. Louis I de Bourbon, Prince de Condé (1530-1569): Γάλλος προτεστάντης που έλαβε μέρος στους θρησκευτικούς πολέμους διοικώντας το στρατό των Ουγενότων εκτελέστηκε μετά την παράδοσή του στη μάχη του Ζαρνάκ.

85. Εξαιτίας της απόρριψής του από τους κατοίκους της Μέκκας, το 622 ο Μωάμεθ, μαζί με μερικούς οπαδούς του, κατέφυγε στον αγροτικό συνοικισμό Γιαθρίμπ, περίπου τριακόσια είκοσι χιλιόμετρα βορείως της Μέκκας. Η μετακίνηση αυτή, γνωστή ως «Εγίρα», υπήρξε καθοριστική για την πορεία του Μωάμεθ, καθώς θεμελίωσε την πρώτη μωαμεθανική κοινότητα πιστών. Σε σύντομο διάστημα η τοποθεσία Γιαθρίμπ απέκτησε το όνομα Μεδίνα.

ΤΑΞΕΙΣ, ΝΟΜΟΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

την ηγεσία των γιαχβικών Σωτήρων ίσχυαν για την παράδοση ως «ιεροί» πόλεμοι. Ο ιερός πόλεμος, δηλαδή ο πόλεμος εν ονόματι ενός Θεού για την ιδιαίτερη εξιλέωση μιας ιεροσυλίας, με τις συνέπειές του: δίωξη και απόλυτο αφανισμό των εχθρών και της παρουσίας τους, δεν είναι άλλωστε άγνωστος και στην αρχαιότητα, ιδιαίτερα στην εβραϊκή. Στη συγκεκριμένη, όμως, περίπτωση [των Εβραίων] ίσχυε το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό: ότι ο λαός του Γιαχβέ, ως ιδιαίτερη κοινότητα πιστών του, επαληθεύει το κύρος του επί των εχθρών του. Έτσι, όταν ο Γιαχβέ έγινε οικουμενικός Θεός, αντί για την απόκτηση της χώρας της επαγγελίας η προφητεία και η θρησκευτικότητα των Ψαλμών⁸⁶ συγκρότησαν μια πολύ ευρύτερη υπόσχεση, της ανύψωσης του Ισραήλ ως λαού του Γιαχβέ πάνω από τους άλλους λαούς, οι οποίοι θα πρέπει κάποτε να εξαναγκαστούν να υπηρετούν τον Γιαχβέ και να υποταχθούν στον Ισραήλ. Από εδώ συγκρότησε ο Μωάμεθ την εντολή του ιερού πολέμου μέχρις υποταγής των απίστων υπό την πολιτική εξουσία και τη φόρου υποτέλεια των πιστών. Εάν οι άπιστοι ανήκουν σε «βιβλικές θρησκείες» δεν απαιτείται η ολόθρευσή τους, αντιθέτως απαιτείται η διαφύλαξή τους για το συμφέρον των εσόδων των κυριάρχων. Πρώτος ο χριστιανικός ιερός πόλεμος βρίσκεται υπό την αυγουστίνεια αντίληψη «coge intrare» [εξαναγκασμός προς πίστη]: οι άπιστοι ή οι αιρετικοί έχουν επιλογή μόνον μεταξύ μεταστροφής και ολόθρευσης. Ο ισλαμικός ιερός πόλεμος ήταν ουσιαστικά μια γαιοδεσποτική κατάκτηση γης προσανατολισμένη με πολύ πιο ρητό τρόπο σε συμφέροντα φεουδαλικών προσόδων απ' ό,τι οι πόλεμοι των Σταυροφόρων – στους οποίους ο Πάπας Ουρβανός [1088-1099] δεν παρέλειψε να επισημάνει την αναγκαιότητα επέκτασης προς απόκτηση τιμαριών για τις επερχόμενες γενεές. Στο τουρκικό τιμαριωτικό δίκαιο ο ιερός πόλεμος είναι κατά κανόνα ακόμη σημαντικό κριτήριο προνομιακής προτίμησης κατά την απονομή προσοδευμάτων στους σπαχήδες. Πέρα από την προσδοκώμενη θέση κυριαρχίας, οι υποσχέσεις που συνδέονται στο Ισλάμ με την πολεμική προπαγάνδα, ιδιαίτερα ο ισλαμικός παράδεισος ως αμοιβή για το θάνατο στον ιερό πόλεμο, δεν είναι βέβαια λυτρωτικές

86. Βλ. *Ψαλμοί* (2: 8): «αἴτησαι παρ' ἐμοῦ, καὶ δώσω σοι ἔθνη τὴν κληρονομίαν σου καὶ τὴν κατάσχεσίν σου τὰ πέρατα τῆς γῆς».

υποσχέσεις με την ιδιαίτερη έννοια του όρου, όπως δεν είναι και οι υποσχέσεις περί της Βαλχάλα⁸⁷, και του παραδείσου των ηρώων που αναμένει τον Ινδό ξατρίγια⁸⁸ που πέφτει στη μάχη –καθώς και τον πολεμικό ήρωα που θεωρεί πλήρη τη ζωή του όταν έχει αντικρίσει το γιο του γιου του– είτε ενός οποιουδήποτε άλλου παραδείσου ηρώων. Άλλωστε, τα θρησκευτικά στοιχεία του αρχαίου Ισλάμ που συγκροτούν το χαρακτήρα μιας λυτρωτικής θρησκείας, υποχώρησαν σε μεγάλο βαθμό όσο το Ισλάμ παρέμεινε ουσιαστικά θρησκεία πολεμιστών. Η δε θρησκευτικότητα των άγαμων μεσαιωνικών ιπποτικών ταγμάτων, ιδιαίτερα των Ναϊτών, τα οποία αντιστοιχούν στα ισλαμικά πολεμικά τάγματα και συγκροτήθηκαν στις Σταυροφορίες εν πρώτοις ενάντια στο Ισλάμ, μόνον τυπικά έχουν σχέση εν γένει με τη «λυτρωτική θρησκευτικότητα», πράγμα που ισχύει επίσης και για τους ινδουιστές Σιχ, που αρχικά ήταν σαφώς ειρηνιστές, αλλά λόγω της καταδίωξης και κατόπιν λόγω του συνδυασμού με ισλαμικές ιδέες ανέπτυξαν το ιδεώδες του ιερού αγώνα⁸⁹, όπως τέλος [ισχύει] και για τους Ιάπωνες πολεμικούς βουδιστές μοναχούς, που είχαν αποκτήσει για κάποιο διάστημα σημαντική πολιτική θέση. Ακόμη και η τυπική ορθοδοξία τους ήταν αμφιβόλου γνησιότητας.

Ενώ λοιπόν η νομοκατεστημένη τάξη των πολεμιστών με τη μορφή του ιπποτισμού τίθεται σχεδόν τελείως αρνητικά απέναντι στη θρησκευτικότητα της λύτρωσης και της κοινότητας πιστών, αυτή η σχέση είναι εν μέρει διαφορετική εντός των «μονίμων», δηλαδή κατ' ουσίαν γραφειοκρατικά οργανωμένων επαγγελματικών στρατών με «αξιωματικούς». Ο σινικός στρατός έχει πολύ απλά, όπως κάθε άλλο επάγγελμα, τον ειδικό θεό του που είναι ένας κρατικά Κανονικοποιημένος

87. Βαλχάλα (από την αρχαία νορβηγική λέξη *Valhöll*: «αίθουσα των σκοτωμένων»): τόπος της σκανδιναβικής μυθολογίας που κυβερνά ο βασιλιάς των θεών, ο Όντιν, και στον οποίο καταλήγουν οι ήρωες που πεθαίνουν στη μάχη.

88. Μία από τις τέσσερις βασικές κάστες στο ινδικό σύστημα. Οι ξατρίγιας είναι ο βασιλιάς και οι πολεμιστές, οι βραχμάνοι, είναι οι ιερείς, οι βαισίγιας είναι οι καλλιεργητές και έμποροι και οι σόντιρας είναι οι υπηρέτες.

89. Ένα από τα σημαντικότερα μη βραχμανικά θρησκευματα της Ινδίας. Ιδρύθηκε από τον γκουρού Νάνακ (1469-1539) στη βόρεια Ινδία και είχε χαρακτηριστικά στρατιωτικής θεοκρατίας, η ουσιαστική σχέση της οποίας είναι εκείνη μεταξύ διδασκάλου (γκουρού) και μαθητή (σιχ). Ο Σιχισμός έχει έδρα του την επαρχία του Πατζιάμπ, όπου βρίσκεται και ο Χρυσός Ναός του.

ήρωας. Η δε ένθερμη συμμετοχή του βυζαντινού στρατού υπέρ των εικονοκλαστών δεν προερχόταν από πουριτανικές αρχές αλλά απλώς από τη στάση που είχαν τηρήσει οι επαρχίες των καταταγμένων, οι οποίες βρισκόνταν υπό ισλαμική επιρροή. Στον ρωμαϊκό στρατό της ηγεμονικής περιόδου, όμως, η κοινοτική θρησκεία του Μίθρα⁹⁰, η ανταγωνίστρια του Χριστιανισμού, διαδραμάτισε από τον 2ο αιώνα πολύ σημαντικό ρόλο με τις υποσχέσεις της για το Επέκεινα, παράλληλα με άλλες λατρείες που δεν ενδιαφέρουν εδώ. Προπάντων δε (αλλά όχι αποκλειστικά) εντός του στρώματος των εκατόνταρχων, δηλαδή των υπαξιωματικών που είχαν απαιτήσεις για δημόσιες συντάξεις. Ωστόσο οι ηθικές απαιτήσεις των μισθραϊκών μυστηρίων είναι μετριοπαθείς και γενικού χαρακτήρα: πρόκειται ουσιαστικά για μια τελετουργική θρησκεία καθαρότητας, αποκλειστικά ανδρική –οι γυναίκες αποκλείονται– σε έντονη αντίθεση προς το Χριστιανισμό, εν γένει μία από τις πιο ανδρικές λυτρωτικές διδασκαλίες, διαρθρωμένη σε ιεραρχία καθαγιασμών και θρησκευτικών διαβαθμίσεων χωρίς να αποκλείει, σε αντίθεση με το Χριστιανισμό, τη συμμετοχή σε άλλες λατρείες και μυστήρια –πράγμα όχι σπάνιο– και, ως εκ τούτου, βρισκόταν υπό την προστασία των αυτοκρατόρων από τον Κόμμοδο [172-192 μ.Χ.], που χειροτονήθηκε πρώτος (όπως περίπου παλαιότερα οι Πρώσοι βασιλιάδες λάμβαναν την ιδιότητα των μασόνων) μέχρι τον τελευταίο ενθουσιώδη υποστηρικτή της, τον Ιουλιανό [361-363]. Παράλληλα με τις υποσχέσεις για το Εντεύθεν που ήταν και εδώ, όπως παντού, συνδεδεμένες με τις υποσχέσεις του Επέκεινα, αυτό που διαδραμάτισε σίγουρα κάποιο ρόλο για την έλξη αυτής της λατρείας στους αξιωματικούς ήταν ο μαγικός-μυστηριακός χαρακτήρας της απόδοσης χάριτος και η ιεραρχική ανέλιξη στην κλίμακα των καθαγιασμών.

90. Μία από τις σημαντικότερες θεότητες της Ανατολής, η προέλευση της οποίας ανάγεται στους αρχαίους Ιρανοί και Ινδούς. Η λέξη *μίτρα* σημαίνει «συνβόλαιο» και ο θεός εγγυάται τις συμφωνίες. Ο Μίθρα είχε ταυτιστεί ιδιαίτερα από τους Ιρανοί με τον Ήλιο (συχνά μαζί με τον βεδικό θεό Βαρούνα), ενώ μετά την απόθησή του από το Ζωροαστρισμό κατέληξε να αναγνωριστεί επίσημα από την περσική δυναστεία. Κατά την πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο της Ρώμης ο Μίθρα λατρευόταν από τα κατώτερα στρώματα, κυρίως τους στρατιώτες, και μοιάζει με το Χριστιανισμό ως προς το ότι και ο Μίθρα γεννιέται με θαύμα και προσκυνάται από ποιμένες. Η λατρεία του Μίθρα έσβησε σταδιακά μετά τον 4ο μεταχριστιανικό αιώνα.

IV. Γραφειοκρατία
και
θρησκευτικότητα

Τα ίδια στοιχεία κατέστησαν σίγουρα προτιμητέα τη λατρεία στους μη στρατιωτικούς υπαλλήλους, στους κύκλους των οποίων ήταν ιδιαίτερα αγαπητή. Βεβαίως, μεταξύ των δημοσίων υπαλλήλων βρίσκονται και άλλες τάσεις για ιδιαίτερη λυτρωτική θρησκευτικότητα. Παράδειγμα γι' αυτό αποτελούν οι ευσεβιστές Γερμανοί δημόσιοι υπάλληλοι – μια απόδειξη για το ότι η αστική-ασκητική ευσέβεια στη Γερμανία βρήκε εκπροσώπους τού ιδιαίτερα «αστικού» τρόπου ζωής μόνον στους δημοσίους υπαλλήλους, λόγω της έλλειψης ενός στρώματος αστών επιχειρηματιών – καθώς και κάποιοι πραγματικά «θεοσεβείς» Πρώσοι στρατηγί του 18ου και του 19ου αιώνα, οι οποίοι εμφανίζονται όμως σποραδικά. Κατά κανόνα, όμως, δεν είναι αυτή η στάση μιας κυρίαρχης γραφειοκρατίας απέναντι στη θρησκευτικότητα. Αφενός [η γραφειοκρατία] αποτελεί πάντα φορέα διευρυμένου και νηφάλιου ορθολογισμού και αφετέρου του ιδεώδους της πειθαρχημένης «τάξης» και ασφάλειας ως του απόλυτου αξιακού μέτρου. Αυτό που χαρακτηρίζει συνήθως τη γραφειοκρατία είναι η βαθιά απέχθεια για κάθε ανορθολογική θρησκευτικότητα, συνδυασμένη με την επίγνωση της χρησιμότητάς της ως μέσου εφησυχασμού [των μαζών]. Αυτό ισχύει στην αρχαιότητα για τους Ρωμαίους υπαλλήλους. Το ίδιο ισχύει άλλωστε και σήμερα για την πολιτική και τη στρατιωτική γραφειοκρατία⁹¹. Η χαρακτηριστική στάση μιας γραφειοκρατίας απέναντι σε θρησκευτικές υποθέσεις αποτυπώθηκε με κλασικό τρόπο στον Κομφουκιανισμό: πλήρης απουσία κάθε είδους «λυτρωτικής ανάγκης» και εν γένει όλων

91. Κατά την πρώτη εμφάνιση του κ. von Egidy (συνταγματάρχης ε.α.) στη λέσχη αξιωματικών, είχα την εμπειρία ότι ορισμένοι αξιωματικοί έτρεφαν την προσδοκία, εφόσον το δικαίωμα κριτικής της [θρησκευτικής] ορθοδοξίας είναι ανοικτό σε κάθε συνάδελφο, πως η Μεγαλειότης Του θα λάμβανε την πρωτοβουλία ώστε να μη σεβίζονται στο εξής τα παλιά παιδικά παραμύθια κατά τη στρατιωτική θεία λειτουργία, που κανένας έντιμος άνδρας δεν τα θεωρούσε πιστευτά. Όταν αυτό όμως δεν έγινε, κατέστη σαφές ότι η εκκλησιαστική διδασκαλία, ως έχει, αποτελεί την καλύτερη τροφή για τους κληρωτούς. [Σ.τ.Σ.]

[Ο συνταγματάρχης Moritz von Egidy απολύθηκε το 1890 από τον πρωσικό στρατό εξαιτίας μιας δημοσίευσης με τίτλο «Σοβαρές σκέψεις» (Ernstes Gedanken) ενάντια στον χριστιανικό δογματισμό. Σε ένα γράμμα προς τη μητέρα του (6.7.1891) ο Weber αναφέρει: «Με προσκάλεσαν ορισμένες πολύ ευγενικές οικογένειες αξιωματικών [...] Συζητήσαμε για διάφορα, μεταξύ άλλων και για τον Egidy, και μπορούσε να δει κανείς πόση ιδιαίτερη συμπάθεια βρίσκει ο τρόπος σκέψης αυτού του άνδρα σε στρατιωτικούς κύκλους – και μου φαίνεται όχι προς ντροπή τους», Max Weber *Jugendbriefe*, Τίμπινγκεν 1936, σ. 335.]

ΤΑΞΕΙΣ, ΝΟΜΟΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

των θεμελιώσεων ηθικής που κατευθύνονται πέρα από το Εντεύθεν, αντικατάστασή τους από την τεχνοδιδασκαλία μιας γραφειοκρατικής νομοκρατικής συμβατικότητας με καθαρά καιροσκοπικό-ωφελμιστικό περιεχόμενο, αν και αισθητικά εκλεπτυσμένα, απάλειψη κάθε συναισθηματικής και ανορθολογικής ατομικής θρησκευτικότητας που υπερβαίνει την παραδοσιακή πίστη στα πνεύματα, διατήρηση της προγονολατρίας και της ευσέβειας των τέκνων ως γενικής βάσης της υποταγής, «αποστασιοποίηση από τα πνεύματα», τη μαγική επίδραση των οποίων περιφρονεί ο διαφωτισμένος δημόσιος υπάλληλος –αν και ο δεισιδαίμων υπάλληλος μπορεί να τη συμμερίζεται, όπως συμβαίνει με τον πνευματισμό και τους Γερμανούς υπαλλήλους σήμερα– αλλά και οι δύο [δημόσιοι υπάλληλοι] θα την αφήσουν με υποτιμητική αδιαφορία να αναπτυχθεί ως λαϊκή θρησκεία και θα τη σεβαστούν εξωτερικά ως μέρος των νομοκρατικών-συμβατικών καθηκόντων, εφόσον βρίσκει έκφραση σε αναγνωρισμένες κρατικές τελετές. Η αμείωτη διατήρηση της μαγείας, ιδιαίτερα της προγονολατρίας ως εγγύησης της υποταγής, διευκόλυνε για τη γραφειοκρατία την πλήρη καθυπόταξη μιας αυτόνομης εκκλησιαστικής εξέλιξης και κάθε κοινοτικής θρησκευτικότητας. Η δε ευρωπαϊκή γραφειοκρατία, ενώ κατά μέσο όρο συμμερίζεται την εσωτερική απέχθεια κάθε σοβαρής θρησκευτικότητας, βρίσκεται αναγκασμένη να σέβεται επίσημα την υπάρχουσα εκκλησιαστική θρησκευτικότητα για το συμφέρον του εφησυχασμού των μαζών. –

Ενώ παρ' όλες τις εντονότερες διαφορές, προκύπτουν ορισμένες ομοειδείς τάσεις ως προς τη θρησκευτική στάση των κατά κανόνα περισσότερο θετικά προνομιούχων στρωμάτων, των ευγενών και της γραφειοκρατίας, τότε τα ιδιαίτερα «αστικά» στρώματα αναδεικνύουν εντονότερες αντιθέσεις. Ανεξαρτήτως μάλιστα των εντονότερων νομοκρατικών αντιθέσεων που αναπτύσσουν εντός τους αυτά τα στρώματα. Έτσι, οι «έμποροι» είναι εν μέρει μέλη του ανώτατου προνομιούχου στρώματος όπως οι αρχαίοι νομοκατεστημένοι πατρίκιοι, εν μέρει είναι παρίες όπως οι ακτήμονες περιοδεύοντες έμποροι, εν μέρει είναι μεν προνομιούχοι αλλά σε νομοκρατικά κατώτερη θέση από τους ευγενείς ή τη δημοσιοϋπάλληλία, είτε δεν είναι διόλου προνομιούχοι είτε έχουν ακόμη και αρνητικά προνόμια αλλά κατέχουν πραγματική δύναμη, όπως [για παράδειγμα] οι Ρωμαίοι «ιππότες», οι Έλληνες «μέτοι-

*V. Πολυσχιδία
της «αστικής»
θρησκευτικότητας*

κοι', οι μεσαιωνικοί υφασματέμποροι και άλλα συγγενή εμπορικά στρώματα, όπως επιπλέον οι χρηματιστές και οι μεγαλέμποροι της Βαβυλωνίας, οι Κινέζοι και οι Ινδοί έμποροι και τέλος η «αστική τάξη» της πρώιμης νεωτερικότητας.

Ανεξάρτητα από αυτές τις διαφορές της κοινωνικής θέσης, η στάση των εμπόρων πατρικίων προς τη θρησκευτικότητα αναδεικνύει σε όλες τις περιόδους ιδιαίτερες αντιθέσεις. Ο δραστικά ενδοκοσμικός προσανατολισμός του βίου τους λίγο τους ωθεί σε προφητική ή ηθική θρησκευτικότητα. Οι μεγαλέμποροι της αρχαιότητας και του μεσαίωνα είναι φορείς του ιδιαίτερου και ασταθούς «ευκαιριακού χρηματικού πορισμού» που δεν ασκείται σε επιχειρηματική βάση, [είναι] κεφαλαιούχοι των περιοδευόντων εμπόρων που δεν έχουν κεφάλαιο, και σε ιστορικές περιόδους είναι εν μέρει μεν στρώματα ασταθών ευγενών με αρχικά γαιοδεσποτική βάση, που έγιναν πλούσιοι από αυτό τον ευκαιριακό πορισμό, εν μέρει δε, αντιστρόφως, είναι μια νομοκατεστημένη τάξη εμπόρων που κατέληξε στη γαιοκτησία, με τάση ανέλιξης στα αριστοκρατικά γένη. Με ανάπτυξη της χρηματοοικονομικής κάλυψης των πολιτικών αναγκών προστίθενται εδώ οι εκπρόσωποι της κεφαλαιοκρατίας η οποία προσανατολίζεται σε κρατικές προμήθειες και σε κρατική πίστωση καθώς και σε αποικιακή κτήση, όπως αυτή απαντά σε όλες τις ιστορικές περιόδους. Όλα αυτά τα στρώματα δεν υπήρξαν ποτέ αρχικοί φορείς ηθικής ή λυτρωτικής θρησκευτικότητας. Όσο πιο προνομιούχα ήταν η θέση των εμπόρων, τόσο λιγότερο επιδεικνύουν τάση για ανάπτυξη μιας θρησκείας του Επέκεινα. Η θρησκεία των αριστοκρατικών και πλουτοκρατικών φοινικικών εμπορικών πόλεων είναι καθαρά εντεύθεν προσανατολισμένη και, από όσο γνωρίζουμε, τελείως μη προφητική. Παράλληλα, όμως, η ένταση της θρησκευτικότητας και ο φόβος των θεών, που έχουν αδυσώπητα χαρακτηριστικά, είναι πολύ μεγάλος. Αντιθέτως, ο αρχαιοελληνικός πολεμικός ευγενής, που ήταν μισός πειρατής και μισός έμπορος, μας άφησε στην *Οδύσσεια* τη θρησκευτική μαρτυρία που του ταίριαζε, με έντονη έλλειψη σεβασμού προς τους θεούς. Ο σινικός ταοϊκός θεός του πλούτου, ο οποίος τιμάται γενικά από τους εμπόρους, δεν επιδεικνύει διόλου ηθικά χαρακτηριστικά, αλλά έχει καθαρά μαγικό χαρακτήρα. Επίσης, η λατρεία του ελληνικού θεού Πλούτου, ο οποίος είναι πρωτίστως αγροτικού χαρακτήρα, αποτελεί μέρος των Ελευσινίων Μυστηρίων που δεν θέτουν κανε-

νός είδους ηθικές απαιτήσεις, πέρα από την τελετουργική καθαρότητα και τη μη ανάμειξη σε ανθρωποκτονία. Με μια χαρακτηριστική πολιτική κίνηση ο [Ρωμαίος αυτοκράτορας] Αύγουστος επιδίωξε να καταστήσει το στρώμα των απελευθερών, με τη μεγάλη κεφαλαιουχική δύναμή τους, ιδιαίτερους φορείς της αυτοκρατορικής λατρείας μέσω της συγκρότησης του αξιώματος των [seviri] Augustales· κατά τα άλλα, το στρώμα αυτό δεν επιδεικνύει ιδιαίτερες τάσεις θρησκευτικού ενδιαφέροντος. Το τμήμα των Ινδών εμπόρων που είναι ινδουιστικής θρησκευτικότητας, ιδιαίτερα εκείνοι οι τραπεζικοί κύκλοι που έχουν προέλθει από τους παλαιότερους κύκλους χρηματοδοτών και μεγαλεμπόρων, είναι ως επί το πλείστον Βαλαμπαχάρι, δηλαδή οπαδοί του ιερατείου του Βισνού των Γκοκουλάστα Γκοσαίν, όπως αυτό είχε μεταρρυθιστεί από τον Βάλαμπα Σβάμι⁹², και τηρούν ένα είδος ερωτόμορφης λατρείας του Κρίσνα και της Ράντα⁹³, τα λατρευτικά γεύματα των οποίων προς τιμήν του Σωτήρα έχουν εκλεπτυνθεί σε ένα είδος εκλεκτού δείπνου. Τα σωματεία των μεγαλεμπόρων των γουελφικών πόλεων του μεσαίωνα, όπως, φέρ' ειπείν, η Arte di Calimala [στη Φλωρεντία], ήταν μεν παπιστικά ως προς την πολιτική τους, αλλά πολύ συχνά αντεπεξέρχονταν στην εκκλησιαστική απαγόρευση του έντοκου δανεισμού μηχανεύομενοι κάποια μέσα που φάνταζαν ως εμπαιγμός. Οι μεγάλοι και εξέχοντες κύριοι του εμπορίου της προτεσταντικής Ολλανδίας, ως Αρμινιανοί⁹⁴, από θρησκευτική άποψη ήταν ρεαλιστές αλλά και οι κυριότεροι αντίπαλοι της καλβινιστικής ηθικής ακαμψίας. Ο σκεπτικι-

92. Ινδουιστής θεολόγος (1479-1531), ο οποίος προσπάθησε να συνδυάσει την αφοσίωση με την άρνηση της δυαρχίας, υποστηρίζοντας ότι ο Κρίσνα και ο κόσμος ταυτίζονται. Ο εγγονός του Γκοκούλα Νατ (1552-1641) συνέχισε το έργο του στο κίνημα των Βαλαμπαχάρι και οι οπαδοί του ονομάζονταν Γκοκουλάστα Γκοσαίν.

93. Η Ράντα είναι θεά της ινδικής μυθολογίας, η αγαπημένη του Κρίσνα. Δεν έχει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ή ιδιότητες, ωστόσο λατρεύεται σε συνδυασμό με τον ερωμένο θεό της, ενώ οι χωρισμοί και οι περιπέτειες του ζευγαριού αποτέλεσαν και αποτελούν αντικείμενο λατρείας για πολλούς ινδουιστές.

94. Οπαδοί του Ολλανδού θεολόγου Jacobus Arminius (Jakob Hermandszoon, 1560-1609), ο οποίος αρνήθηκε την καλβινιστική διδασκαλία περί απόλυτου θείου προορισμού, υποστηρίζοντας ότι η θεία χάρις και η συγχώρεση δίνεται σε όλους τους πιστούς που μετανοούν για τις αμαρτίες τους. Οι οπαδοί του Arminius εκδιώχθηκαν από τις Κάτω Χώρες, ενώ οι απόψεις τους ενσωματώθηκαν αργότερα στην αγγλική θεολογία.

σμός και η αδιαφορία υπήρξαν παντού ευρέως διαδεδομένες στάσεις των μεγαλεμπόρων και των μεγαλοχρηματοδοτών απέναντι στη θρησκευτικότητα.

*VI. Οικονομικός
και θρησκευτικο-
ηθικός
ορθολογισμός*

Απέναντι, όμως, σ' αυτά τα ευνόητα φαινόμενα βρίσκεται το εξής: ότι στο παρελθόν ο σχηματισμός κεφαλαίου, συγκεκριμένα: η χρηματική κτήση που αξιοποιούνταν για την αποκόμιση κέρδους με ορθολογικό τρόπο σε διαρκή εκμετάλλευση, ιδιαίτερα δε [ο σχηματισμός] βιομηχανικού κεφαλαίου, δηλαδή εκείνου που αξιοποιείται με ιδιαίτερα νεωτερικό τρόπο, συνδυάζεται συχνότατα και με σαφή τρόπο με την ορθολογική ηθική κοινοτική θρησκευτικότητα των αντίστοιχων στρωμάτων. Στο εμπόριο της Ινδίας διαχωρίζονται (γεωγραφικά) αφενός οι οπαδοί της ζωροαστρικής θρησκείας (παρσιιστές) και αφετέρου η σέκτα του Ζαϊνισμού. Οι παρσιιστές ήταν αρχικώς ηθικά άκαμπτοι, ιδιαίτερα λόγω της απόλυτης προσαγωγής για τη ρήση της αλήθειας, οι δε τελετουργικές εντολές τους περί καθαρότητας επανερμηνεύθηκαν από τον εκσυγχρονισμό ως προδιαγραφές υγιεινής, ενώ το οικονομικό ήθος τους αναγνώριζε ως θεάρεστη αρχικά μόνον την αγροκαλλιέργεια και απέριπτε κάθε αστική επικέρδεια. Από την άλλη πλευρά, οι ζαϊνιστές, δηλαδή η ειδικότερη ασκητική θρησκευτικότητα που υπάρχει εν γένει στην Ινδία, μαζί με τους προαναφερθέντες Βαλαμπαχάρι, συγκρότησαν μια λυτρωτική διδασκαλία ως κοινότητα πιστών παρ' όλο τον ανορθολογικό χαρακτήρα των αντίστοιχων λατρειών. Δεν μπορώ να εξακριβώσω εάν η θρησκευτικότητα του ισλαμικού εμπόρου είναι ιδιαίτερα συχνά δερβίσιμη θρησκευτικότητα, ωστόσο δεν είναι απίθανο⁹⁵. Η δε ηθική-ορθολογική θρησκευτικότητα της ιουδαϊκής κοινότητας πιστών είναι ήδη στην αρχαιότητα σε έντονο βαθμό θρησκευτικότητα εμπόρων και χρηματοδοτών. Σε μικρότερο αλλά εντούτοις σημαντικό βαθμό η μεσαιωνική χριστιανική κοινοτική θρησκευτικότητα η οποία έχει χαρακτήρα αίρεσης και σέκτας ή προσομοιάζει στην τελευταία, δεν είναι μεν θρησκευτικότητα εμπόρων αλλά εντούτοις «αστική» θρησκευτικότητα, και μάλιστα κατ' αναλογία προς την ηθική ορθολογικότητα που τη διέπει. Προπάντων όμως, συνδυάστηκαν όλες οι μορφές του δυτικοευρωπαϊκού και του ανατολικοευρωπαϊκού

95. Οι δερβίσηδες αποτελούν τμήμα του Σουφισμού, του μυστικιστικού ρεύματος του Ισλάμ, και εμφανίστηκαν κατά τον 12ο αιώνα. Οι δερβίσηδες οργανώνουν εκστατικές τελετές, συνδυασμένες συχνά με χορό περιδίνησης.

ΤΑΞΕΙΣ, ΝΟΜΟΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Προτεσταντισμού και σεκταρισμού με οικονομικά ορθολογικές και –όπου αυτό ήταν οικονομικώς δυνατόν– με κεφαλαιοκρατικές εξελίξεις: Ζβιγγλιανοί, Καλβινιστές, Ρεφορμιστές, Βαπτιστές⁹⁶, Μενονίτες⁹⁷, Κουάκεροι, Ευσεβιστές της μεταρρυθμιστικής και σε μικρότερο βαθμό της λουθηρανής εκδοχής⁹⁸, Μεθοδιστές⁹⁹, καθώς επίσης οι ρωσικές σχισματικές και αιρετικές, προπάντων δε οι ορθολογικές ευσεβιστικές σέκτες, μεταξύ των οποίων, αν και με διαφορετικό τρόπο, ιδιαίτερα οι Στουντίστες¹⁰⁰ και οι Σκόπτσε¹⁰¹. Η δε τάση για ενστερνισμό

96. Οι Βαπτιστές, μία από τις μεγάλες κοινότητες του Χριστιανισμού, ιστορικά ανάγονται στην Αγγλία και την Ουαλία των αρχών του 17ου αιώνα, ωστόσο μπορούν να θεωρηθούν επίγονοι των Αναβαπτιστών, οι οποίοι ήταν ριζοσπάστες του 16ου αιώνα που αναπτύχθηκαν κατά τη Μεταρρύθμιση. Οι Αναβαπτιστές θεωρούσαν ότι μόνον οι ενήλικοι πρέπει να βαπτίζονται, ενώ απαιτούσαν επίσης αυστηρή εφαρμογή της Γραφής και το διαχωρισμό της Εκκλησίας από το κράτος. Για τις πεποιθήσεις τους αυτές υπέστησαν πολλές διώξεις. Οι Βαπτιστές, από την άλλη, πιστεύουν ότι η βάπτιση αρμόζει μόνον σε εκείνους που είναι πρόθυμοι να προβούν σε προσωπική ομολογία πίστης. Στηρίζονται επίσης αυστηρά στη Βίβλο.

97. Οι Μενονίτες ήταν Ολλανδοί και Ελβετοί Αναβαπτιστές (βλ. προηγούμενη υποσημείωση) και ονομάστηκαν έτσι από έναν εκ των Ολλανδών αρχηγών τους, του Menno Simons. Θεωρούσαν ότι η βάπτιση πρέπει να συνοδεύεται από ομολογία πίστης, ήταν ειρηνιστές και αρνούσαν να αποδεχθούν δημόσιο αξίωμα. Σήμερα, αρκετοί Μενονίτες ζουν στις ΗΠΑ.

98. Ο Ευσεβισμός [Pietismus], θρησκευτικό κίνημα που αναπτύχθηκε αρχικά εντός του Λουθηρανισμού κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα κυρίως ως αντίδραση στον αυστηρό προτεσταντικό δογματισμό, αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα ρεύματα της μεταρρυθμιστικής κατεύθυνσης που τόνιζε τη σημασία των καλών έργων και της μελέτης της Βίβλου.

99. Ο Μεθοδισμός, κίνημα που ιδρύθηκε το 1739 από τον John Wesley εντός της Εκκλησίας της Αγγλίας, διαχωρίστηκε από αυτήν το 1795. Ο Wesley υποστήριζε ότι μεθοδιστής είναι εκείνος που ζει σύμφωνα με τη μέθοδο που προδιαγράφει η Βίβλος. Ο Μεθοδισμός τόνιζε τη σημασία του Αγίου Πνεύματος και την προσωπική επαφή με τον Θεό, και διέπεται από την απλότητα της πίστης και την απουσία μιας σαφούς ιεραρχίας.

100. Από τη γερμανική λέξη *Stunde* (ώρα· αναφερόμενη στην *Erbauungsstunde*: ώρα ηθοπλασίας). Ρωσική σέκτα, ορθολογικής πίστης, που συγκροτήθηκε γύρω στο 1850 υπό προτεσταντική επιρροή. Οι Στουντίστες αρνούσαν τη λατρεία των αγίων, των εικόνων και των μυστηρίων, ενώ μέχρι το 1905 τελούσαν υπό διωγμόν από τη ρωσική κυβέρνηση.

101. «Οι ευνουχισμένοι» είναι μυστικιστική ρωσική σέκτα που προήλθε τον 18ο αιώνα από τους Κλύστεν («οι μαστιγούμενοι»: εκστατική σέκτα γύρω στο 1650, η οποία με όργια, χορούς και αυτομαστίγωση επιδίωκε ένα είδος 'θέωσης'). Πίστευαν ότι ο ιδρυτής τους Σελιβάνοφ (πέθ. το 1832) ήταν ο δεύτερος Χριστός.

μιας ηθικά ορθολογικής κοινοτικής θρησκευτικότητας γίνεται πιο γενική και πιο έντονη όσο απομακρυνόμαστε από εκείνα τα στρώματα που ήταν φορείς τής πρωτίστως πολιτικά καθορισμένης κεφαλαιοκρατίας, όπως εκείνα που απαντούν από την εποχή του Χαμουραμί παντού όπου υπήρχε φορομίσθωση, κέρδος κρατικών προμηθειών, πόλεμος, πειρατεία, τοκογλυφία μεγάλης κλίμακας, αποικισμός, και όσο περισσότερο προσεγγίζουμε εκείνα τα στρώματα που ήταν φορείς νεωτερικής, ορθολογικής οικονομικής εκμετάλλευσης, δηλαδή στρώματα με χαρακτηριστικά αστικής οικονομικής τάξης (με την έννοια που θα αναλυθεί αργότερα). Βεβαίως, η απλή ύπαρξη «κεφαλαιοκρατίας» κάποιου είδους δεν επαρκεί ουδόλως για τη γένεση μιας ενιαίας ηθικής, πολύ λιγότερο δε μιας ηθικής κοινοτικής θρησκευτικότητας. Είναι προφανές ότι δεν δρα με μονοσήμαντο τρόπο. Προς το παρόν δεν θα αναλύσουμε το είδος της αιτιακής συνάφειας μεταξύ θρησκευτικής ορθολογικής ηθικής και του ιδιαίτερου εκείνου είδους εμπορικού ορθολογισμού, συμπεραίνοντας απλώς ότι: παρατηρείται μια εκλεκτική συγγένεια μεταξύ οικονομικού ορθολογισμού αφενός και συγκεκριμένων ειδών ηθικής-αυστηρής θρησκευτικότητας αφετέρου, που θα σχολιαστούν αργότερα, η δε συγγένεια αυτή παρατηρείται τόσο περισσότερο όσο προσεγγίζουμε τους φορείς του οικονομικού ορθολογισμού, ενώ απαντά μόνον ευκαιριακά εκτός της έδρας του οικονομικού ορθολογισμού, δηλαδή εκτός της Δύσης.

*VII. Μη τυπική
θρησκευτική
συμπεριφορά
των μικροαστών:
θρησκευτικότητα
των χειροτεχνών*

Εάν αφήσουμε τα κοινωνικώς ή οικονομικώς προνομιούχα στρώματα, τότε συναντάμε προφανή ένταση της διαφοροποίησης στη θρησκευτική συμπεριφορά. Στο στρώμα των μικροαστών, ιδιαίτερα των χειροτεχνών, συνυπάρχουν οι μεγαλύτερες αντιθέσεις. Καστικό ταμπού και μαγική ή μυσταγωγική θρησκευτικότητα ιερών μυστηρίων και οργίων στην Ινδία, ανιμισμός στην Κίνα, δερβίσιμη θρησκευτικότητα στο Ισλάμ, πνευματιστική-ενθουσιαστική κοινοτική θρησκευτικότητα στον αρχαίο Χριστιανισμό, ιδιαίτερα στα ανατολικά της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, 'δεισιδαιμονία' παράλληλα με διονυσιακά όργια στην αρχαία Ελλάδα, φαρισαϊκή εφαρμογή του Νόμου στον αρχαίο Ιουδαϊσμό των μεγαλονπόλεων, κατ' ουσίαν ειδωλολατρικός Χριστιανισμός παράλληλα με όλα τα είδη σεκταριστικής θρησκευτικότητας στο μεσαίωνα και όλα τα είδη Προτεσταντισμού στις απαρχές της νεωτερικότητας – είναι οι μεγαλύτερες αντιθέσεις που μπορούν να νοηθούν. Βεβαίως, ο αρχαίος Χριστιανισμός ήταν εξαρχής

μια ιδιαίτερη θρησκευτικότητα χειροτεχνών. Ο Σωτήρας του ήταν χειροτέχνης μιας κωμόπολης, οι ιεραπόστολοί του ήταν περιοδεύοντες μαθητευόμενοι χειροτέχνες, ο σπουδαιότερος μεταξύ τους [ο Παύλος] ήταν περιοδεύων μαθητευόμενος σκηνοποιός, τόσο αποξενωμένος από τη ζωή της υπαίθρου ώστε σε μια Επιστολή του χρησιμοποιεί μια μεταφορά από το μπόλιασμα των δέντρων με σαφώς ανεστραμμένο νόημα¹⁰², οι δε κοινότητες πιστών, όπως είδαμε, είναι κατά την αρχαιότητα εντόνως αστεακές, προερχόμενες ιδιαίτερα από ελεύθερους και ανελεύθερους χειροτέχνες. Άλλωστε και το μεσαίωνα οι μικροαστοί είναι το ευσεβέστερο, αν και όχι πάντα το πιο ορθόδοξο στρώμα. Αλλά και στο Χριστιανισμό απαντά το φαινόμενο ότι [εντόνως ετερογενείς] τάσεις βρήκαν ιδιαίτερα κραταιή βάση εντός του μικροαστικού στρώματος, όπως [φέρ' ειπείν] η αρχαία πνευματιστική προφητεία που διώκει τους δαίμονες, η απολύτως ορθόδοξη μεσαιωνική θρησκευτικότητα (στηριγμένη στο εκκλησιαστικό ίδρυμα) και οι διακονοκαλόγεροι, αφετέρου δε ορισμένα είδη θρησκευτικότητας των μεσαιωνικών σεκτών, όπως το τάγμα των Χουμιλιτών¹⁰³ που ήταν επί μακρόν ύποπτο ετεροδοξίας, αλλά επίσης οι Βαπτιστές όλων των αποχρώσεων, περαιτέρω η ευλάβεια των διαφόρων μεταρρυθμιστικών Εκκλησιών, συμπεριλαμβανομένων και των λουθηρανών. Απαντά δηλαδή έντονη πολυσχιδία, η οποία αποδεικνύει τουλάχιστον ότι δεν υπήρξε ποτέ κάποια μονοσήμαντη οικονομική αιτιολόγηση της θρησκευτικότητας των χειροτεχνών. Εν πάση περιπτώσει, όμως, σε σύγκριση με τα αγροτικά στρώματα, υπάρχει σαφώς εκδηλωμένη τάση τόσο για κοινοτική θρησκευτικότητα καθώς και για λυτρωτική θρησκευτικότητα και, τέλος, επίσης για ορθολογική ηθική θρησκευτικότητα, αν και πρέπει να τονιστεί εμφατικά ότι και αυτή η αντίθεση απέχει πολύ από τη μονοσήμαντη αιτιολόγηση, όπως άλλωστε πρέπει να επισημανθεί ως παράδειγμα ότι το πεδίο εξάπλωσης της θρησκευτι-

102. *Προς Ρωμαίους* (11: 24) «εἰ γὰρ σὺ ἐκ τῆς κατὰ φύσιν ἐξεκόπτης ἀγριελαιίου καὶ παρὰ φύσιν ἐνεκεντρίσθης εἰς καλλιέλαιον, πόσῳ μᾶλλον οὗτοι οἱ κατὰ φύσιν ἐγκεντρισθήσονται τῇ ἰδίᾳ ἐλαίᾳ.»

103. Humiliaten, επονομαζόμενοι και Berettini («γκρίζοι», από το άβαφο μαλλί των ρούχων τους): χαρακτηρισμός ασκητικών ενώσεων στην Ιταλία του 12ου αιώνα. Χωρίστηκαν σε διάφορα ρεύματα, ορισμένα εκ των οποίων αφορίστηκαν, ενώ άλλα αναγνωρίστηκαν επίσημα από την Καθολική Εκκλησία τον 13ο αιώνα.

κότητας των Βαπτιστών ήταν αρχικά σε έντονο βαθμό στην ύπαιθρο χώρα (Φρισία), ενώ απέκτησε την κοινωνικοεπαναστατική της μορφή εν πρώτοις σε μία πόλη (Μίνστερ).

Το ότι ειδικά στη Δύση είθισται να συνδέονται στενά η κοινοτική θρησκευτικότητα με τα μεσαία και κατώτερα αστεακά στρώματα, αυτό έχει τη φυσική του αιτία εν πρώτοις στη σχετική υποχώρηση των αιματικών συνδέσμων, ιδιαίτερα της πατριάς, εντός της πόλης της Δύσης. Το μεμονωμένο άτομο βρίσκει το υποκατάστατο [αυτών των συνδέσμων] όχι μόνον στους επαγγελματικούς συνδέσμους, οι οποίοι στη Δύση έχουν μεν, όπως παντού, λατρευτικό αλλά όχι πλέον ταμπού χαρακτήρα, αλλά και σε ελεύθερα συγκροτημένες θρησκευτικές κοινοτικοποιητικές σχέσεις. Αλλά η τελευταία αυτή συνάφεια δεν καθορίζεται απλώς από την οικονομική ιδιομορφία του αστεακού βίου αυτού καθ' εαυτόν. Αντιθέτως, όπως πολύ εύκολα μπορεί να δειχθεί, ενίοτε ισχύει το αντίστροφο. Στην Κίνα η αποκλειστική σημασία της προγονολατρίας και της πατριακής εξωγαμίας κρατούν τον μεμονωμένο κάτοικο πόλης σε διαρκή και σταθερή δέσμευση με την πατριά και το πάτριο χωριό. Στην Ινδία το θρησκευτικό καστικό ταμπού εμποδίζει τη συγκρότηση, ή περιορίζει τη σημασία της σωτηριολογικής κοινοτικής θρησκευτικότητας, τόσο στις αστικοειδείς εγκαταστάσεις όσο και στην ύπαιθρο. Και στις δύο περιπτώσεις άλλωστε, οι αιτίες αυτές, όπως είδαμε¹⁰⁴, εμποδίζουν την ανάπτυξη της πόλης σε μία «κοινότητα» πολύ περισσότερο από την ανάπτυξη του χωριού. Εντούτοις είναι ευνόητο ότι το μικροαστικό στρώμα τείνει παντού έντονα προς την ορθολογική, ηθική θρησκευτικότητα, και δη λόγω του οικονομικού τρόπου ζωής του, εκεί όπου είναι δεδομένες οι συνθήκες για μια τέτοια θρησκευτικότητα. Είναι σαφές ότι ο βίος του μικροαστού, ιδιαίτερα του αστεακού χειροτέχνη και του μικρεμπόρου, βρίσκεται πολύ πιο μακριά από τη δέσμευση της φύσης σε σύγκριση με τον χωρικό, ώστε η εξάρτηση από τη μαγική επίδραση των ανορθολογικών φυσικών πνευμάτων δεν μπορεί εδώ να διαδραματίσει τον ίδιο ρόλο όπως για εκείνον, και ότι, αντιστρόφως, οι οικονομικοί όροι του βίου του έχουν ουσιαδώς ορθολογικότερο χαρακτήρα, δηλαδή αρμόζουν περισσότερο στην υπολογισιμότητα και στην ορθολογι-

ΤΑΞΕΙΣ, ΝΟΜΟΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

κή κατά το σκοπό επίδραση. Επιπλέον, ιδιαίτερα η οικονομική ύπαρξη του χειροτέχνη, αλλά υπό ορισμένες συνθήκες και του εμπόρου, καλλιεργεί την άποψη ότι η ειλικρίνεια είναι προς το συμφέρον τους, ότι η πιστή εργασία και η εκπλήρωση του καθήκοντος βρίσκουν την «ανταμοιβή» τους και ότι «αξιίζουν» τη δίκαιη αμοιβή τους, δηλαδή προσεγγίζει μια ηθικά ορθολογική παρατήρηση του κόσμου με το νόημα της ανταποδοτικής ηθικής η οποία, όπως θα αναλυθεί, βρίσκεται ούτως ή άλλως εγγύτερα σε όλα τα μη προνομιούχα στρώματα. Άλλωστε, αυτή η στάση είναι πολύ πιο μακρινή για τους αγρότες, οι οποίοι στρέφονται προς την «ηθική» ανταποδοτική πίστη μόνον όταν έχει εξαλειφθεί η μαγεία από άλλες δυνάμεις, ενώ ο χειροτέχνης έχει συμβάλει συχνά με ενεργητικό τρόπο σ' αυτή την εξάλειψη. Η πεποίθηση αυτή είναι επίσης ξένη σε πολεμιστές ή σε μεγάλους χρηματοδότες, που ενδιαφέρονται οικονομικά για πολέμους και αναδιπλώσεις πολιτικής δύναμης, οι οποίοι είναι και οι λιγότερο προσιτοί σε ηθικώς ορθολογικά στοιχεία μιας θρησκευτικότητας. Βεβαίως, ο χειροτέχνης εμπλέκεται κι αυτός εντονότατα σε μαγικούς περιορισμούς κατά την απαρχή της επαγγελματικής διαφοροποίησης. Διότι κάθε προσδιορισμένη «τέχνη», έκτακτη και όχι γενικά εξαπλωμένη, ισχύει ως μαγικό χάρισμα, προσωπικό ή κατά κανόνα κληρονομικό, η απόκτηση και η διατήρησή του είναι εγγυημένες με μαγικά μέσα, διαχωρίζει το φορέα του μέσω ταμπού ή ενίοτε και μέσω τοτέμ από την κοινότητα των καθημερινών ανθρώπων (αγρότες) και συχνά τον αποκλείει από τη γαιοκτησία. Τα δε επιτηδεύματα που παρέμειναν στα χέρια αρχαίων λαών οι οποίοι κατείχαν πρώτες ύλες και πρόσφεραν την τέχνη τους αρχικά ως «κωμοδρόμοι» και κατόπιν ως μεμονωμένοι ξένοι που είχαν εγκατασταθεί στην κοινότητα, καταδικάζονται σε δέσμευση με τις παριακές κάστες, ενώ οι χειρισμοί του χειροτέχνη, η τεχνική του, γίνονται μαγικό στερεότυπο. Όπου, όμως, κάμπτεται αυτή η κατάσταση –και αυτό συμβαίνει ευκολότερα στις νέες εγκαταστάσεις πόλεων–, τότε οι όροι μπορούν να αναπτύξουν την επίδρασή τους: ο χειροτέχνης και επίσης ο μικρέμπορος, ο πρώτος μέσω της εργασίας του και ο δεύτερος μέσω της επικέρδειάς του, αρχίζουν να σκέφτονται πολύ πιο ορθολογικά απ' ό,τι ο αγρότης. Κατά τη διάρκεια της εργασίας του ο χειροτέχνης έχει χρόνο και δυνατότητα συλλογισμού, ιδιαίτερα σε ορισμένα επιτηδεύματα τα οποία λόγω κλίματος πρέπει να διενεργούνται σε κλειστό χώρο – όπως στις υφαντικές

τέχνες, οι οποίες κατά συνέπεια διέπονται παντού από έντονη σεκταριστική θρησκευτικότητα. Αυτό ισχύει σε περιορισμένο βαθμό και υπό ορισμένες συνθήκες ακόμη και για τον σύγχρονο μηχανικό αργαλειό, αλλά ισχύει πλήρως για τον αργαλειό του παρελθόντος. Παντού λοιπόν όπου η δέσμευση σε καθαρά μαγικές ή καθαρά τελετουργικές παραστάσεις διαρρηγνύεται από προφήτες ή μεταρρυθμιστές, οι χειροτέχνες και οι μικροαστοί τείνουν προς ένα είδος, αρχικά πρωτόγονης, ηθικά και θρησκευτικά ορθολογικής παρατήρησης του βίου. Επιπλέον, λόγω της επαγγελματικής τους εξειδίκευσης είναι φορείς ενός ιδιαίτερα ενιαίου «τρόπου ζωής». Ο καθορισμός της θρησκευτικότητας μέσω αυτών των γενικών όρων της χειροτεχνικής και μικροαστικής ύπαρξης δεν είναι επ' ουδενί μονοσήμαντος. Οι Κινέζοι μικρέμποροι, που έχουν τελείως «υπολογιστικό» χαρακτήρα, δεν είναι φορείς μιας ορθολογικής θρησκευτικότητας, ενώ το ίδιο ισχύει, εξ όσων γνωρίζουμε, και για τους Κινέζους χειροτέχνες. Παράλληλα με τις μαγικές διδασκαλίες ακολουθούν επίσης τη βουδιστική διδασκαλία του Κάρμα. Αυτή, όμως, η απουσία μιας ηθικά ορθολογικής θρησκευτικότητας είναι εδώ το πρωταρχικό στοιχείο και φαίνεται ότι επηρέασε τον προφανώς περιορισμένο χαρακτήρα του τεχνικού τους ορθολογισμού. Η απλή ύπαρξη χειροτεχνών και μικροαστών δεν υπήρξε, όμως, πουθενά ικανή να γεννήσει από μόνη της την ηθική θρησκευτικότητα, έστω και ενός τόσο γενικού τύπου. Αντιστρόφως, είδαμε πώς το καστικό ταμπού σε συνδυασμό με την πίστη της μετενσάρκωσης επηρέασε την ηθική των Ινδών χειροτεχνών και την κατέστησε στερεότυπη. Μόνον εκεί λοιπόν όπου υπήρχε κοινοτική θρησκευτικότητα, και ιδιαίτερα μια ορθολογική και ηθική κοινοτική θρησκευτικότητα, μπορούσε να βρει ιδιαίτερα εύκολα οπαδούς στους κύκλους των μικροαστών της πόλης και ακολούθως, υπό ορισμένες συνθήκες, να επηρεάσει με διάρκεια τον τρόπο ζωής τους, όπως άλλωστε και έγινε.

*VIII. Η ηθική
λυτρωτική
θρησκευτικότητα
των άκρως
αρνητικά
προνομιούχων*

Τέλος, τα στρώματα με τα οικονομικώς εντονότερα αρνητικά πρόνομια: οι δούλοι και οι ελεύθεροι ημερομίσθιοι εργάτες, δεν υπήρξαν ποτέ μέχρι σήμερα φορείς μιας ιδιαίτερης θρησκευτικότητας. Στις κοινότητες πιστών του αρχαίου Χριστιανισμού οι δούλοι αποτελούσαν μέρος των μικροαστικών στρωμάτων των πόλεων. Οι δούλοι της ελληνιστικής περιόδου και οι υπηρέτες του Νάρκισσου (κατά πάσα πιθανότητα του διάσημου αυτοκρατορικού απελεύθερου) που αναφέρονται,

για παράδειγμα, στην *Προς Ρωμαίους* Επιστολή [16: 11] ανήκουν –πιθανότατα οι τελευταίοι– είτε στους σχετικά ευνοημένους και ανεξάρτητους οικιακούς αξιωματούχους που βρίσκονται στην υπηρεσία ενός πολύ πλούσιου άνδρα, είτε, αντιστρόφως, είναι ανεξάρτητοι χειροτέχνες που καταβάλλουν φόρο στον κύριό τους και ελπίζουν να αποταμιεύσουν τα χρήματα για την εξαγορά τους, όπως αυτό συνέβαινε σε όλη την αρχαιότητα και στη Ρωσία μέχρι και τον 19ο αιώνα, ή, τέλος, είναι επίσης ευνοημένοι δημόσιοι δούλοι. Όπως άλλωστε μαρτυρούν οι επιγραφές, το στρώμα αυτό προμήθευε πολυάριθμους οπαδούς και για τη θρησκεία του Μίθρα. Το γεγονός ότι ο δελφικός Απόλλων (όπως σίγουρα και άλλοι θεοί) λειτουργούσε, λόγω της ιερής ασυλίας του, ως πολυζήτητο ταμείο καταθέσεων των δούλων οι οποίοι ακολούθως εξαγόραζαν με τις αποταμιεύσεις αυτές την «ελευθερία» από τον κύριό τους, αξιοποιήθηκε από τον Παύλο, σύμφωνα με την ενδιαφέρουσα υπόθεση του Deißmann, ως [μεταφορική] εικόνα για την εξαγορά της ελευθερίας των χριστιανών με το αίμα του Σωτήρα από την υποταγή στο νόμο και στην αμαρτία [*Προς Ρωμαίους* 6: 18-22· *Προς Κορινθίους Α' 7: 21-23*]¹⁰⁵. Εάν ισχύει αυτό –και εδώ θα μπορούσαν να ληφθούν υπόψη ως επιπλέον πηγές οι παλαιοδιαθηκικές εκφράσεις [περί μετα-

105. Adolf Deißmann (1866-1937): ευαγγελικός θεολόγος με σημαντικές έρευνες στην καινοδιαθηκική γλώσσα. Ο Weber, ο οποίος τον γνώριζε προσωπικά, αναφέρεται εδώ στο βιβλίο του *Φως εξ Ανατολών* [Licht vom Osten], 1908: «Στις διάφορες νομικές μορφές μέσω των οποίων στην αρχαιότητα μπορούσε να επιτελεστεί η απελευθέρωση ενός δούλου απαντάμε την εορταστική τελετή της πλασματικής εξαγοράς του δούλου από μια θεότητα: ο μέχρι τότε κύριος του δούλου έρχεται με το δούλο στο ναό, τον πουλάει εκεί στο θεό και λαμβάνει από το ταμείο του ναού την τιμή αγοράς (την οποία στην πραγματικότητα έχει καταθέσει εκεί ο δούλος από τις αποταμιεύσεις του). Με τον τρόπο αυτό ο δούλος είναι ιδιοκτησία του θεού, όχι όμως δούλος του ναού του αλλά μόνον προστατευόμενός του· απέναντι στους ανθρώπους, και ιδιαίτερα απέναντι στον μέχρι τότε κύριό του είναι πλήρως ελεύθερος, το πολύ να καθορίζονται ορισμένα καθήκοντα ευσέβειας απέναντι στον παλιό του κύριο. Για τη συνολική πράξη, που γίνεται ενώπιον μαρτύρων, τηρείται πρωτόκολλο, το οποίο συχνά χαράζεται σε πέτρα [...] Σ' αυτές... τις εκφράσεις αναφέρεται ο Παύλος όταν μιλά για την απελευθέρωσή μας μέσω του Χριστού. Είμαστε εκ φύσεως δούλοι της αμαρτίας, των ανθρώπων, του θανάτου, ενώ ο Εβραίος είναι επιπλέον δούλος του Νόμου, ο ειδωλολάτρης είναι δούλος των θεών. *Ελεύθεροι* γινόμαστε μέσω του ότι μας αγοράζει ο Χριστός. Και αυτό το έχει κάνει: *ήγοράσθητε γὰρ τιμῆς*, και χρησιμοποιεί ακριβώς τον τύπο των νομικών πηγών: *τιμῆς*» (σ. 274-275, 4η έκδ., 1923).

νοίας] γκα' αλ ή παντά¹⁰⁶ -, τότε φαίνεται πόσο επιδρούσε η χριστιανική προπαγάνδα και σ' αυτό το ανελεύθερο μικροαστικό στρώμα που διήγαγε οικονομικά ορθολογικό βίο. Αντιθέτως, τα «ομιλούντα εργαλεία» των αρχαίων φυτειών, το κατώτερο στρώμα δούλων, δεν αποτέλεσε έδαφος για κάποια κοινοτική θρησκευτικότητα ή για οποιαδήποτε θρησκευτική προπαγάνδα. Περαιτέρω, οι μαθητευόμενοι χειροτέχνες όλων των εποχών, που συνήθως διαχωρίζονται από τους αυτοδύναμους μικροαστούς μόνον επειδή διήνυαν ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα [μαθητείας], συμμερίζονταν τις περισσότερες φορές την ιδιαίτερη μικροαστική θρησκευτικότητα. Βεβαίως, αρκετά συχνά διακατέχονταν από έντονη τάση για ανεπίσημη σεκταριστική θρησκευτικότητα, οι διάφορες μορφές της οποίας έβρισκαν ευφορότατο έδαφος στις καθημερινές ανάγκες του κατώτερου αστακού στρώματος που πάλευε με τη διακύμανση των τιμών του ψωμιού και της ανασφαλούς απασχόλησης και ήταν εξαρτημένο από την «αδελφική βοήθεια». Οι πολυάριθμες μυστικές ή ημι-ανεκτές κοινότητες των «φτωχών» με την κοινοτική τους θρησκευτικότητα που τότε ήταν επαναστατική, τότε ειρηνιστική-κομμουνιστική, τότε ηθικά ορθολογική, συμπεριλάμβαναν κατά κανόνα και το στρώμα των μικροχειροτεχνών καθώς και των μαθητευόμενων τεχνιτών. Αυτό γινόταν προπάντων για τον τεχνικό λόγο ότι οι περιοδευόντες μαθητευόμενοι χειροτέχνες είναι οι δεδομένοι ιεραπόστολοι κάθε κοινοτικής πίστης των μαζών. Η διαδικασία αυτή εξηγεί την απίστευτα γοργή εξάπλωση του Χριστιανισμού στην τεράστια έκταση από την Ανατολή έως τη Ρώμη μέσα σε λίγες δεκαετίες.

Το σύγχρονο, όμως, προλεταριάτο, στο βαθμό που υιοθετεί κάποια ιδιαίτερη θρησκευτική στάση, χαρακτηρίζεται από αδιαφορία ή άρνηση του Θρησκευτικού, όπως άλλωστε και ευρέα στρώματα της σύγχρονης αστικής τάξης. Η εξάρτηση από την ατομική επίδοση απωθείται ή συμπληρώνεται εδώ από τη συνειδητοποίηση της εξάρτησης από καθαρά κοινωνικούς συσχετισμούς, από οικονομικές διακυμάνσεις και νομικά εγγυημένες σχέσεις δύναμης. Αντιθέτως, αποκλείεται κάθε σκέψη εξάρτησης από την πορεία των κοσμικών-μετεωρολογικών φαι-

106. Οι εβραϊκές εκφράσεις που αναφέρει ο Weber αποδίδονται στη μετάφραση των Ο' ως «λύτρωση» και «λύτρα» (πρβλ. *Εξοδος* 13: 13· *Λευιτικόν* 25: 47 κ.ε.).

ΤΑΞΕΙΣ, ΝΟΜΟΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

νομένων, που νοούνται ως έχοντα μαγική ή προνοιακή επίδραση, όπως έδειξε με ωραίο τρόπο ο Sombart¹⁰⁷. Ο προλεταριακός ορθολογισμός, καθώς και ο ορθολογισμός μιας αναπτυγμένης κεφαλαιοκρατικής τάξης που βρίσκεται σε πλήρη κατοχή της οικονομικής δύναμης, συμπληρωματικό φαινόμενο της οποίας είναι αυτός ο ίδιος, δεν μπορεί ως εκ τούτου να έχει εύκολα θρησκευτικό χαρακτήρα και, εν πάση περιπτώσει, δεν μπορεί αφ' εαυτού να γεννήσει μια θρησκευτικότητα. Πολύ περισσότερο, η θρησκεία υποκαθίσταται εδώ συνήθως από άλλα ιδεατά υποκατάστατα. Βεβαίως, τα κατώτατα και οικονομικώς ασταθή στρώματα του προλεταριάτου, στα οποία δύσκολα εισχωρούν ορθολογικές παραστάσεις, όπως και τα προλεταριοειδή [proletaroiden], διαρκώς απειλούμενα με ένδεια και προλεταριοποίηση μικροαστικά στρώματα μπορούν ιδιαίτερα εύκολα να υποκύψουν σε κελεύσματα θρησκευτικών κηρυγμάτων. Αλλά αυτά τα κηρύγματα έχουν ιδιαίτερα μαγική μορφή ή, εκεί όπου έχει αφανιστεί η μαγεία, έχουν χαρακτήρα που αποτελεί υποκατάστατο της μαγικής-οργιαστικής απόκτησης χάριτος· αυτό κάνουν, για παράδειγμα, τα σωτηριολογικά όργια μεθοδιστικής υφής, όπως εκείνα που διοργανώνει ο Στρατός της Σωτηρίας. Αναμφισβήτητα, σ' αυτή τη βάση μπορούν να αναπτυχθούν πολύ ευκολότερα συναισθηματικά παρά ορθολογικά στοιχεία μιας θρησκευτικής ηθικής και, εν πάση περιπτώσει, η ηθική θρησκευτικότητα σπανίως βρίσκει εκεί την αρχική της πηγή. Κάποια ειδική «τάξικη» θρησκευτικότητα των αρνητικά προνομιούχων στρωμάτων υπάρχει μόνον με περιορισμένη έννοια. Στο βαθμό που σε μια θρησκεία το *περιεχόμενο απαιτήσεων «κοινωνικής πολιτικής»* θεμελιώνεται ως θεάρεστο, θα πρέπει να ασχοληθούμε συνοπτικά μαζί του κατά την ανάλυση της ηθικής και του «φυσικού δικαίου». Στο βαθμό [όμως] που εξετάζεται ο χαρακτήρας της θρησκευτικότητας, είναι εν πρώτοις δίχως άλλο ευνόητο ότι η ανάγκη «σωτηρίας», με την ευρύτερη έννοια του όρου, έχει μεν μια βάση στις αρνητικά προνομιούχες τάξεις –όπως θα δούμε αργότερα– σαφώς, όχι τη μοναδική ή έστω την κυριότερη, ενώ εντός των «χορτάτων» και θετικά προνομιούχων στρωμάτων [η ανάγκη αυτή] είναι απόμακρη, τουλάχιστον για τους πολεμιστές, τους γραφειοκράτες και την πλουτοκρατία.

107. Werner Sombart, *Το προλεταριάτο* [Das Proletariat], Φραγκφούρτη/Μάιν 1906.

ΙΧ. Ταξικός και νομικοταξικός καθορισμός της λυτρωτικής θρησκευτικότητας

Η λυτρωτική θρησκευτικότητα μπορεί σαφώς να έχει την πρώτη πηγή της εντός των κοινωνικώς προνομιούχων στρωμάτων. Το χάρισμα του προφήτη δεν δεσμεύεται από κάποια νομικοταξική κατάταξη, αν και εξαρτάται συνήθως από κάποιο *minimum* νοησιαρχικής κουλτούρας. Και οι δύο καταστάσεις αποδεικνύονται επαρκώς από τις ιδιαίτερα διανοητικές προφητείες. Κατά κανόνα, όμως, [η θρησκευτικότητα αυτή] μεταβάλλει το χαρακτήρα της όταν εξαπλώνεται σε λαϊκούς κύκλους που δεν καλλιεργούν ιδιαίτερα και επαγγελματικά τη διανόηση ως τέτοια, ακόμη δε περισσότερο όταν στρέφεται σ' εκείνα τα αρνητικώς προνομιούχα στρώματα για τα οποία η διανόηση είναι οικονομικά και κοινωνικά απρόσιτη. Ένα τουλάχιστον τακτικό χαρακτηριστικό αυτής της μεταβολής, ως προϊόν αναπόφευκτης προσαρμογής στις ανάγκες των μαζών, είναι η εμφάνιση του *εμπρόσωπου* θείου ή θεανθρώπινου Σωτήρα ως φορέα σωτηρίας, και ο χαρακτηρισμός των θρησκευτικών σχέσεων προς τον ίδιο ως όρων της σωτηρίας. Ως είδος προσαρμογής της θρησκευτικότητας στις μαζικές ανάγκες γνωρίσαμε ήδη την αναδιαμόρφωση της λατρευτικής θρησκευτικότητας σε καθαρή μαγεία. Μια δεύτερη τυπική μορφή [προσαρμογής] είναι η θρησκευτικότητα του Σωτήρα, και συνδέεται φυσικά μέσω πολυσχιδών μεταβάσεων με την καθαρά μαγική αναδιαμόρφωση. Όσο πιο χαμηλά κατεβαίνουμε την κοινωνική κλίμακα, τόσο ριζοσπαστικότερες μορφές λαμβάνει η ανάγκη του Σωτήρα, από τη στιγμή που [η ανάγκη αυτή] προκύψει. Οι Ινδοί Καρμπά Μπαγιάτ¹⁰⁸, μια βισονυική σέκτα που πήρε στα σοβαρά την άρση του καστικού ταμπού, η οποία προσιδιάζει θεωρητικά σε πολλές λυτρωτικές διδασκαλίες, και εισήγαγε επίσης την ιδιωτική (και όχι μόνον λατρευτική) συνδιαίτηση των μελών της, παρέμεινε γι' αυτόν το λόγο κατ' ουσίαν μια σέκτα των κοινών ανθρώπων, ενώ παράλληλα ώθησε την ανθρωπολατρία του κληρονομικού της γκουρού μέχρι του σημείου της αποκλειστικότητας. Παρόμοια πράγματα επαναλαμβάνονται και για άλλες θρησκευτικότητες που στελεχώνονται από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα ή επηρεάζονται από αυτά. Η μεταβίβαση των λυτρωτικών διδασκαλιών στις μάζες προκα-

108. Οι Καρμπά Μπαγιάτ, ινδουιστική σέκτα στη Βεγγάλη του 19ου αιώνα, θεωρούσαν τον γκουρού τους ως μετενσάρκωση του Θεού και τον λάτρευαν με το αντίστοιχο τυπικό. Επίσης δεν αναγνώριζαν τις καστικές διακρίσεις.

λεί σχεδόν πάντα τη γέννηση του εμπρόσωπου Σωτήρα ή την έντονη παρουσία του. [Ένα παράδειγμα γι' αυτό είναι] η υποκατάσταση του ιδεώδους του Βούδα, δηλαδή της υποδειγματικής διανοητικής λύτρωσης στη Νιρβάνα, μέσω του ιδεώδους του Μποντισάτβα¹⁰⁹ προς όφελος ενός Σωτήρα που κατέρχεται στη γη και θυσιάζει τη δική του ανάληψη στη Νιρβάνα για να λυτρώσει τους συνανθρώπους του, [άλλο παράδειγμα είναι] επίσης η εμφάνιση της λυτρωτικής χάριτος που διαμεσολαβείται από τον εξανθρωπισμό του Θεού στις ινδουιστικές λαϊκές θρησκείες, προπάντων στο Βισνουισμό, και η επικράτηση αυτής της σωτηριολογίας και της χάριτος των μαγικών της μυστηρίων τόσο επί της εξέχουσας, αθεϊστικής λύτρωσης των βουδιστών όσο και επί του αρχαίου τελετουργισμού που συνδέεται με τη βεδική μόρφωση· όλα αυτά είναι φαινόμενα που απαντούν και αλλού, απλώς με διαφορετικό τρόπο. Η θρησκευτική ανάγκη των μεσαίων και των κατώτερων αστικών στρωμάτων παντού εκφράζεται λιγότερο στον ηρωικό μύθο και περισσότερο στον συναισθηματικό μύθο που τείνει στην εσωτερικότητα και την ηθοπλασία. Αυτό αντιστοιχεί στην ειρήνευση και την εντονότερη σημασία του οικιακού και οικογενειακού βίου απέναντι στα κυρίαρχα στρώματα. Η εμφάνιση της ευσέβειας τύπου «Μπακτί»¹¹⁰ σε όλες τις ινδικές λατρείες, τόσο στη συγκρότηση του χαρακτήρα του Μποντισάτβα όσο και στις λατρείες του Κρίσνα, ο δημοφιλής χαρακτήρας των ηθοπλαστικών μύθων του τέκνου Διόνυσος, του Όσιρι, του Χριστού και των αναρίθμητων συγγενών τους χαρακτήρων, ανήκουν όλοι σε αυτή την αστική τροπή της θρησκευτικότητας στο οικογενειακό περιβάλλον. Η εμφάνιση του αστικού στρώματος ως μιας δύναμης που συγκαθορίζει το είδος της ευσέβειας υπό την επιρροή των διακονολόγων, σημαίνει παράλληλα την απώθηση της εξέχουσας «Θεοτόκου» της ιμπεριαλιστικής τέχνης του Nicolò Pisano [1225-1278] από τη συνολική απεικόνιση της Αγίας Οικογένειας όπως τη ζωγράφησε ο γιος του [Giovanni Pisano· 1250-1314], ακριβώς όπως ο μικρός Κρίσνα

109. *Μποντισάτβα* στα σανσκριτικά σημαίνει «φωτισμένο ον». Πρόκειται για έναν άνθρωπο που, σύμφωνα με το Βουδισμό του Μαχαγιάνα, αναβάλλει την ανάληψή του στη Νιρβάνα για να βοηθήσει άλλους ανθρώπους στη λύτρωση από τον τροχό της παλιγγενεσίας.

110. *Μπακτί* στα σανσκριτικά σημαίνει «συμμετοχή». Πρόκειται για ινδουιστικό χαρακτηρισμό για την πλήρη αγάπης και αφοσίωσης λατρεία ενός προσωπικού θεού.

στην Ινδία είναι η αγαπημένη φιγούρα των λαϊκών λατρειών. Όπως η μαγεία, έτσι και ο σωτηριολογικός μύθος με τον εξανθρωπισμένο θεό του ή τον θεοποιημένο Σωτήρα του είναι μια ιδιαίτερα δημοφιλής θρησκευτική αντίληψη, η οποία προέκυψε αυθόρμητα σε διάφορους τόπους. Αντιθέτως, η απρόσωπη και υπερθεϊκή ηθική διάταξη του κόσμου, καθώς και η υποδειγματική σωτηρία, είναι μια σκέψη διανοουμένων, ξένη προς τις μάζες, η οποία προσιδιάζει στην ηθικά ορθολογική λαϊκή μόρφωση. Το ίδιο ισχύει, όμως, και για τον απολύτως υπερόκοσμο Θεό. Με εξαίρεση τον Ιουδαϊσμό και τον Προτεσταντισμό, όλες οι θρησκείες και οι θρησκευτικές ηθικές αναγκάστηκαν, άνευ εξαίρεσεως, να προσλάβουν εκ νέου τη λατρεία του Σωτήρα ή του Έρωα ή των λειτουργικών θεών κατά την προσαρμογή τους στις ανάγκες των μαζών. Ο Κομφουκιανισμός αφήνει αυτή τη λατρεία να συνυπάρχει δίπλα του με τη μορφή του ταοϊστικού πανθέου, ο εκλαικευμένος Βουδισμός ανέχεται τις θεότητες των χωρών στις οποίες διαδίδεται ως δέκτες λατρείας υποδεέστερους του Βούδα, το δε Ισλάμ και ο Καθολικισμός αναγκάστηκαν να αποδεχθούν ως Αγίους τους τοπικούς θεούς, τους λειτουργικούς θεούς και τους επαγγελματικούς θεούς στους οποίους στρέφεται η αφοσίωση των μαζών στη διάρκεια της καθημερινότητας.

Αυτό που επιπλέον προσιδιάζει στη θρησκευτικότητα των αρνητικά προνομιούχων στρωμάτων, σε αντίθεση προς τις εξέχουσες λατρείες των πολεμικών ευγενών, είναι η ισότιμη μεταχείριση των *γυναικών*. Ο έντονα διαφορετικός βαθμός αποδοχής και της κατά το μάλλον ή ήττον παθητικής ή ενεργητικής συμμετοχής ή του αποκλεισμού των γυναικών από τις θρησκευτικές λατρείες είναι σαφώς παντού συνέπεια του βαθμού της (παρούσας ή παλαιότερης) σχετικής ειρήνευσης ή της στρατιωτικοποίησης. Παράλληλα βεβαίως, δεν σημαίνει τίποτε για τη λατρευτική ισότιμη αποδοχή των γυναικών ως τέτοιων, η ύπαρξη των ιερειών και το κύρος των μαντισσών και των μαγισσών, εν ολίγοις η έντονη αφοσίωση απέναντι σε μεμονωμένες γυναίκες στις οποίες αποδίδονται υπερφυσικές δυνάμεις και χαρίσματα. Αντιστρόφως, η καταρχήν ισότιμη αποδοχή των γυναικών στη σχέση με το Θείο, όπως υπάρχει στο Χριστιανισμό και στον Ιουδαϊσμό, με μικρότερη συνέπεια στο Ισλάμ και στον επίσημο Βουδισμό, μπορεί να συνυπάρχει με πλήρη μονοπώληση της ιερατικής λειτουργίας και του δικαιώματος του

ΤΑΞΕΙΣ, ΝΟΜΟΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

ενεργού συγκαθορισμού των κοινοτικών υποθέσεων από τους άνδρες που έχουν ασκηθεί αποκλειστικά σε ιδιαίτερη επαγγελματική παιδεία ή θεωρούνται πιστοποιημένοι για κάτι τέτοιο, όπως άλλωστε ισχύει σ' αυτές τις θρησκείες. Η μεγάλη δεκτικότητα των γυναικών για κάθε θρησκευτική προφητεία που δεν είναι αποκλειστικά στρατιωτικού ή πολιτικά προσανατολισμένου χαρακτήρα, εμφανίζεται με σαφήνεια σε όλες τις απροκατάληπτες ελεύθερες σχέσεις όλων σχεδόν των προφητών, τόσο του Βούδα όσο και του Χριστού και του Πυθαγόρα. Σπανιότατα, όμως, διατηρείται αυτή η κατάσταση πέρα από εκείνη την πρώτη περίοδο της κοινότητας πιστών, όπου τα πνευματιστικά χαρίσματα εκτιμώνται ως στοιχεία ιδιαίτερης θρησκευτικής εξάρσης. Με την καθημερινοποίηση και τη ρύθμιση των κοινοτικών σχέσεων προκύπτει σχεδόν πάντα μια αντίδραση ενάντια στα πνευματιστικά φαινόμενα των γυναικών, τα οποία τώρα πλέον θεωρούνται αρρωστημένα και ενάντια στην τάξη. Αυτό ισχύει ήδη στον Παύλο¹¹¹. Τέλος, κάθε πολιτική-στρατιωτική προφητεία –όπως το Ισλάμ– απευθύνεται αποκλειστικά στους άνδρες. Συχνά δε, η λατρεία ενός πολεμικού πνεύματος (όπως στους Ντουκ-Ντουκ του Ινδικού Αρχιπελάγους καθώς και σε άλλες περιοδικές Επιφάνειες ενός ηρωικού numen) τίθεται άμεσα στην υπηρεσία καθυπόταξης και τακτικής λεηλασίας των γυναικείων νοικοκυριών από τους σύνοικους του οίκου πολεμιστών, που είναι κοινωνικοποιημένοι ως λέσχη. Παντού όπου κυριαρχεί ή είχε κυριαρχήσει η ασκητική πολεμική εκπαίδευση, με την «παλιγγενεσία» του ήρωα, η γυναίκα ισχύει ως μη έχουσα την ανώτερη, ηρωική ψυχή και έτσι υποβιβάζεται θρησκευτικά. Αυτό ισχύει στις περισσότερες εξεχουσες ή ιδιαίτερα στρατιωτικές λατρευτικές κοινότητες. Η γυναίκα είναι πλήρως αποκλεισμένη από τις επίσημες σινικές, ρωμαϊκές και βραχμανικές λατρείες, ενώ επίσης η βουδιστική θρησκευτικότητα των διανοουμένων δεν περιλαμβάνει το θηλυκό γένος· ακόμη δε στη μεροβιγγειανή περίοδο [481-751] οι χριστιανικές Σύνοδοι αμφέβαλλαν για την ίση αξία της ψυχής της γυναίκας. Αντιθέτως, τόσο οι ιδιαίτερες

111. Βλ. *Προς Κορινθίους Α'* (14: 34-35): «Ὡς ἐν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις τῶν ἁγίων, αἱ γυναῖκες ὡμῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις σιγάτωσαν· οὐ γὰρ ἐπιτέτραπται αὐταῖς λαλεῖν, ἀλλ' ὑποτάσσεσθαι, καθὼς καὶ ὁ νόμος λέγει. εἰ δέ τι μαθεῖν θέλουσιν, ἐν οἴκῳ τοὺς ἰδίους ἄνδρας ἐπερωτάτωσαν· αἰσχρὸν γὰρ ἐστὶ γυναῖξιν ἐν ἐκκλησίᾳ λαλεῖν».

λατρείες του Ινδουισμού όσο και ένα μέρος των σινικών βουδιστικών-ταϊστικιών σεκτών, στη δε Δύση προπάντων ο αρχαίος Χριστιανισμός, βάσισαν την προπαγανδιστική δύναμή τους στην αποδοχή και την ισότιμη τοποθέτηση των γυναικών, όπως αργότερα οι πνευματιστικές και οι ειρηνιστικές σέκτες στην Ανατολική και τη Δυτική Ευρώπη. Επίσης, στην Ελλάδα η διονυσιακή λατρεία συνεπέφερε με την πρώτη της εμφάνιση τη χειραφέτηση των συμμετεχουσών γυναικών από κάθε συμβατικότητα, σε βαθμό ανήκουστο έως τότε, μια ελευθερία η οποία στη διάρκεια του χρόνου αποκτούσε καλλιτεχνικό και τελετουργικό χαρακτήρα, υποκείμενη έτσι σε ρύθμιση και δεσμευόμενη ιδιαίτερα σε τελετές και περιοριζόμενη σε μεμονωμένες άλλες εορταστικές εκδηλώσεις στις διάφορες λατρείες, με αποτέλεσμα να εξαφανιστεί εντέλει απολύτως η πρακτική της σημασία. Το τεράστιο προτέρημα της χριστιανικής προπαγάνδας στα μικροαστικά στρώματα απέναντι στον μεγαλύτερο ανταγωνιστή της, τη θρησκεία του Μίθρα, ήταν ότι αυτή η αποκλειστικά ανδρική λατρεία απέκλειε τις γυναίκες. Σε μια περίοδο οικουμενικής ειρήνευσης το χαρακτηριστικό αυτό εξανάγκαζε τους οπαδούς της θρησκείας του Μίθρα να αναζητούν ένα θρησκευτικό υποκατάστατο για τις γυναίκες τους σε άλλα μυστήρια, φέρ' ειπείν εκείνα της Κυβέλης, καταστρέφοντας έτσι εκ των προτέρων την ενότητα και την οικουμενικότητα της θρησκευτικής κοινότητας ακόμη και εντός μεμονωμένων οικογενειών, σε έντονη αντίθεση ως προς το Χριστιανισμό. Το ίδιο ίσχυε, αν όχι καταρχήν τότε σίγουρα ως προς το αποτέλεσμα, για όλες τις νοησιαρχικές λατρείες γνωστικιστικού, μανιχαϊστικού ή άλλου είδους. Βεβαίως, δεν ισχύει ότι όλες οι θρησκείες της «αγάπης προς τον πλησίον και προς τον εχθρόν» εξαπλώθηκαν μέσω της γυναικειάς επιρροής ή λόγω του φεμινιστικού χαρακτήρα, φέρ' ειπείν αυτό δεν ισχύει διόλου για την ινδική θρησκευτικότητα απαγόρευσης της θανάτωσης (αχίμζα). Η γυναικεία επιρροή συνήθως εντείνει τις συναισθηματικές, υστερικές πλευρές της θρησκευτικότητας. Έτσι είναι στην Ινδία. Αλλά σίγουρα δεν είναι αδιάφορο το ότι η λυτρωτική θρησκευτικότητα είθισται να εξυμνεί τις μη στρατιωτικές και αντιστρατιωτικές αρετές, οι οποίες βρίσκονται εγγύτερα σε αρνητικώς προνομιούχα στρώματα και σε γυναίκες.

120 Η ιδιαίτερη σημασία της λυτρωτικής θρησκευτικότητας για τα πολιτικά και οικονομικά αρνητικώς προνομιούχα στρώματα σε αντίθεση

ΤΑΞΕΙΣ, ΝΟΜΟΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

προς τα θετικώς προνομιούχα μπορεί να αναλυθεί και υπό άλλες γενικές απόψεις. – Κατά την ανάλυση των «νομοκατεστημένων τάξεων» και των «τάξεων» θα έχουμε να πούμε αρκετά για το ότι το αίσθημα αξιοπρέπειας των ανώτατων προνομιούχων στρωμάτων, ιδιαίτερα των αριστοκρατών (όχι των ιερατικών), δηλαδή η «περιωπή», στηρίζεται, και δεν μπορεί παρά να στηρίζεται, στη συνείδηση της «εκπλήρωσης» του τρόπου ζωής τους ως έκφρασης του ποιοτικού τους «Είναί», το οποίο είναι αυτοπροσδιοριζόμενο και δεν αναφέρεται σε εξωτερικά προς το ίδιο στοιχεία, ενώ, αντιθέτως, κάθε αίσθημα αξιοπρέπειας των αρνητικά προνομιούχων στηρίζεται σε μια εγγυημένη «υπόσχεση» η οποία συνδέεται με μια ιδιαίτερη γι' αυτά «λειτουργία», «αποστολή» ή «κάλεσμα». Εφόσον δεν μπορούν να υποστηρίξουν αυτό που «είναι», το συμπληρώνουν με την αξία αυτού που κάποτε θα γίνουν, αυτό για το οποίο είναι «κεκλημένοι», σε έναν μελλοντικό βίο στο Εντεύθεν ή στο Επέκεινα ή (συνήθως ταυτόχρονα) μέσω αυτού που «σημαίνουν» και «επιτυγχάνουν» από Προνοιακή άποψη. Ο πόθος για μια αξιοσύνη, η οποία δεν τους έχει αποδοθεί έτσι όπως είναι οι ίδιοι και ο κόσμος, γεννά αυτή την αντίληψη, από την οποία πηγάζει η ορθολογική ιδέα μιας «Πρόνοιας», μιας σημασίας μπροστά σε μια θεία αρχή με άλλη ιεραρχία της αξιότητας.

Όταν αυτή η εσωτερική κατάσταση στραφεί προς τα έξω, προς τα άλλα στρώματα, γεννά μερικές ακόμη χαρακτηριστικές αντιθέσεις ως προς αυτό που έπρεπε να «αποδώσουν» οι θρησκείες στα διάφορα κοινωνικά στρώματα. Κάθε λυτρωτική αναζήτηση είναι έκφραση μιας «ανάγκης», ώστε η κοινωνική ή οικονομική κατωτερότητα να μην είναι μεν η μοναδική, αλλά φυσικά μια πολύ σημαντική πηγή γένεσης της ίδιας. Υπό κατά τα άλλα όμοιες συνθήκες, στρώματα που είναι κοινωνικά και οικονομικά θετικώς προνομιούχα τα ίδια δεν αισθάνονται σχεδόν καθόλου την ανάγκη σωτηρίας. Πολύ περισσότερο, αναθέτουν πρωτίστως στη θρησκεία το ρόλο «νομιμοποίησης» του δικού τους τρόπου και κατάστασης ζωής. Αυτό το οικουμενικότατο φαινόμενο έχει τις ρίζες του σε τελείως γενικούς εσωτερικούς συσχετισμούς. Η καθημερινή εμπειρία διδάσκει πως ένας ευτυχής άνθρωπος απέναντι σε έναν λιγότερο ευτυχή δεν αρκείται στο δεδομένο της ευτυχίας του, αλλά επιπλέον θέλει να έχει το «δικαίωμα» της ευτυχίας του, τη συνείδηση δηλαδή ότι το «αξίζει» σε αντίθεση προς τον λιγότερο ευτυχή – ενώ

και αυτός πρέπει να «αξιίζει» κατά κάποιον τρόπο τη δυστυχία του—, αυτή η ανάγκη ψυχικής άνεσης [dieses seelische Komfortbedürfnis] για τη νομιμότητα της ευτυχίας [υπάρχει παντού] είτε πρόκειται για πολιτικά πεπρωμένα, [είτε] για διαφορές στην οικονομική θέση, στη σωματική υγεία, στην τύχη κατά τον ερωτικό ανταγωνισμό και σε οτιδήποτε άλλο. Αυτό που απαιτούν εσωτερικά οι θετικά προνομιούχοι από τη θρησκεία, εάν απαιτούν κάτι εν γένει, είναι η «νομιμοποίηση» με αυτή την εσωτερική έννοια. Δεν έχει κάθε θετικά προνομιούχο στρώμα αυτή την ανάγκη στον ίδιο βαθμό. Για τους πολεμικούς ήρωες οι θεοί είναι όντα που δεν στερούνται φθόνου. Τόσο ο Σόλων όσο και η αρχαία ιουδαϊκή σοφία έχουν επίγνωση του κινδύνου που γεννά η ανώτερη θέση [των ηρώων]. Ο ήρωας προασπίζει την έκτακτη θέση του παρά τους θεούς και όχι μέσω των θεών, συχνά δε ενάντια στους ίδιους. Έτσι, το ομηρικό έπος και ένα μέρος του αρχαίου ινδικού έπους βρίσκονται σε χαρακτηριστική αντίθεση τόσο απέναντι στο γραφειοκρατικό-σινικό όσο και στο ιερατικό-ιουδαϊκό χρονικογράφημα, καθώς τα τελευταία εκφράζουν εντονότερα τη «νομιμότητα» της τύχης ως θείας αμοιβής για θεάρεστες αρετές. Από την άλλη πλευρά, η συνάφεια της δυστυχίας με την οργή και το φθόνο των δαιμόνων και των θεών είναι οικουμενικά παραδεκτή. Όπως σχεδόν κάθε λαϊκή θρησκεία, τόσο η αρχαιοϊουδαϊκή όσο και, με ιδιαίτερη έμφαση, η σύγχρονη σινική, θεωρεί τη σωματική αναπηρία ως σημείο ηθικής ή μαγικής αμαρτίας του φορέα ή (όπως στον Ιουδαϊσμό) των προγόνων του, και όπως ο ανάπηρος ή αυτός που έχει πληγεί από δυστυχία δεν επιτρέπεται, για παράδειγμα, να εμφανίζεται μπροστά στους ευτυχείς, και συνεπώς θεάρεστους, στις κοινές θυσίες των πολιτικών συνδέσμων διότι φέρει την οργή του θεού, έτσι η θετική ή η αρνητική κοινωνική θέση του μεμονωμένου ατόμου ισχύει σχεδόν σε κάθε ηθική θρησκευτικότητα των θετικών προνομιούχων στρωμάτων και των ιερέων που βρίσκονται στην υπηρεσία τους ως κατά κάποιον τρόπο θρησκευτικώς επάξια, ενώ αυτό που αλλάζει είναι απλώς οι μορφές νομιμοποίησης της ευτυχίας.

Αντίθετη είναι η θέση των αρνητικά προνομιούχων. Η ιδιαίτερη ανάγκη τους είναι η λύτρωση από τα δεινά. Δεν αισθάνονται αυτή τη λυτρωτική ανάγκη με θρησκευτική μορφή – όπως, για παράδειγμα, συμβαίνει με το σύγχρονο προλεταριάτο. Η δε θρησκευτική τους ανάγκη για λύτρωση, εκεί όπου υπάρχει, μπορεί να διανύσει διαφορετι-

κούς δρόμους. Μπορεί προπάντων να συνδυαστεί, με πολύ διαφορετικούς τρόπους, με την ανάγκη δίκαιης «ανταπόδοσης», ανταπόδοσης των ιδίων καλών έργων και ανταπόδοσης της ξένης αδικίας. Έτσι, παράλληλα με τη μαγεία και συνδεόμενη με την ίδια, υπάρχει σε όλη τη γη μια σχετικά «υπολογίσιμη» προσδοκία και ελπίδα ανταπόδοσης ως ευρύτατα διαδεδομένη μορφή μαζικής πίστης, ενώ ακόμη και προφητείες που τουλάχιστον αρνούνταν τις μηχανικές μορφές αυτής της πίστης, επανερμηνεύτηκαν επανειλημμένα σ' αυτή την κατεύθυνση όταν εκλαϊκεύτηκαν και καθημερινοποιήθηκαν. Ο τρόπος και ο βαθμός της ελπίδας για λύτρωση και ανταπόδοση επιδρούν εντούτοις με πολύ διαφορετικό τρόπο, αναλόγως προς τις προσδοκίες που εγείρονται από τη θρησκευτική υπόσχεση ιδιαίτερα δε όταν αυτές αποσπώνται από τον γήινο βίο του μεμονωμένου ατόμου και προβάλλονται σε ένα μέλλον πέραν της τωρινής του ύπαρξης. Ιδιαίτερα σημαντικό παράδειγμα για τη σημασία του περιεχομένου των θρησκευτικών υποσχέσεων αποτελεί η (αιχμαλωσιακή και μεταιχμαλωσιακή) θρησκευτικότητα του Ιουδαϊσμού.

Ουσιαστικά από την εποχή της αιχμαλωσίας, αλλά και τυπικά από την εποχή της καταστροφής του Ναού [70 μ.Χ.], οι Ιουδαίοι ήταν ένας «λαός παρίας», δηλαδή, με την έννοια που χρησιμοποιούμε εδώ (και η οποία δεν ταυτίζεται με την ιδιαίτερη θέση της ινδικής «κάστας παρία», όπως, για παράδειγμα, και η έννοια «δικαιοσύνη του κατή» δεν ταυτίζεται με τις πραγματικές αρχές νομολογίας του [ισλαμικού] κατή): μια ομάδα η οποία, χωρίς να αποτελεί αυτόνομο πολιτικό σύνδεσμο, συμπτύχθηκε σε ιδιαίτερη κληρονομική κοινότητα αφενός μέσω (αρχικά) μαγικών, ταμπού και τελετουργικών εξωτερικών ορίων της συνδιαίτησης και της επιγαμίας, και αφετέρου μέσω της πολιτικής και κοινωνικής αρνητικής προνόμησης που συνδυαζόταν με μια ευρεία και διακριτή οικονομική συμπεριφορά. Οι ινδικές κάστες, που είναι αρνητικά προνομούχες και επαγγελματικά εξειδικευμένες, με έξωθεν αποκλεισμό λόγω ταμπού και με κληρονομικά θρησκευτικά καθήκοντα του τρόπου ζωής, βρίσκονται σχετικά εγγύτερα σ' αυτή τη θέση, διότι και σ' αυτές η θέση του παρία συνδέεται με ελπίδες για λύτρωση. Τόσο οι ινδικές κάστες όσο και οι Ιουδαίοι επιδεικνύουν αυτή την ειδική επίδραση μιας θρησκευτικότητας παρία: ότι δεσμεύουν τα μέλη τους τόσο εντονότερα στην αντίστοιχη ομάδα και στη θέση του παρία όσο πιο καταπιεστική είναι η κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο λαός παρίας και, επομένως,

X. Η ιουδαϊκή και η ινδουιστική θρησκευτικότητα του παρία. Μνησικακία

όσο πιο επιβλητικές είναι οι λυτρωτικές ελπίδες που συνδέονται με τη θεόπεμπτη εκπλήρωση των θρησκευτικών καθηκόντων. Όπως αναφέρθηκε ήδη, είναι ιδιαίτερα οι κατώτατες κάστες που εμμένουν στα καστικά τους καθήκοντα ως όρο της παλιγγενεσίας τους σε καλύτερη θέση. Ο δεσμός μεταξύ του Γιαχβέ και του λαού του γινόταν τόσο περισσότερο ισχυρός, όσο περισσότερο βάραιναν τους Εβραίους η θανατηφόρα περιφρόνηση και ο καταδιωγμός. Ενώ λοιπόν, για παράδειγμα, οι Ανατολικοί χριστιανοί υπό την κυριαρχία των Ομεϋαδών [661-749] προσχωρούσαν μαζικά στην προνομιούχο θρησκεία του Ισλάμ, ώστε η πολιτική εξουσία [εντέλει] να δυσχεράνει λόγω οικονομικών συμφερόντων την είσοδο στο προνομιούχο στρώμα, αντιθέτως, όλοι οι συχνοί και μαζικοί εξαναγκαστικοί προσηλυτισμοί των Εβραίων, στους οποίους απέδιδαν εντούτοις τα προνόμια του κυρίαρχου στρώματος, παρέμειναν άκαρποι. Το μοναδικό μέσο λύτρωσης για την ινδική κάστα και για τον Εβραίο ήταν ακριβώς η εκπλήρωση των ιδιαίτερων θρησκευτικών εντολών για το λαό παρία, από τις οποίες δεν μπορεί να διαφύγει κανείς χωρίς το φόβο της κακής μαγείας για τον ίδιο ή για τους απογόνους του, καθώς και για τις αντίστοιχες μελλοντικές πιθανότητες. Η διαφορά, όμως, της ιουδαϊκής θρησκευτικότητας απέναντι στην ινδουιστική καστική θρησκευτικότητα συνίσταται στον τρόπο της ελπίδας για λύτρωση. Ο ινδουιστής προσδοκά από την εκπλήρωση των θρησκευτικών καθηκόντων την αύξηση των πιθανοτήτων της προσωπικής του παλιγγενεσίας, δηλαδή άνοδο ή μετενσάρκωση της ψυχής του σε ανώτερη κάστα. Αντιθέτως, ο Εβραίος προσδοκά για τους απογόνους του τη συμμετοχή σε ένα μεσσιανικό βασίλειο το οποίο θα λυτρώσει τη συνολική κοινότητά του από τη θέση του παρία και θα την καταστήσει κύριο του κόσμου. Διότι με την υπόσχεση ότι όλοι οι λαοί της γης θα δανείζονται από τον Ισραήλ ενώ αυτός από κανέναν, ο Γιαχβέ δεν εννοούσε την εκπλήρωση με τη μορφή του μικρού τοκογλύφου στο [εβραϊκό] γκέτο αλλά τη θέση ενός τυπικού αρχαίου πανίσχυρου αστεακού στρώματος, οι χρεώστες και υπόδουλοι του οποίου είναι οι κάτοικοι των υποτελών χωριών και κομποπόλεων¹¹². Ο ινδουιστής εργάζεται επίσης για μια

112. Πρβλ. *Δευτερονόμιον* (15: 6): «ὅτι Κύριος ὁ Θεός σου εὐλόγησέ σε, ὄν τρόπον ἐλάλησέ σοι, καὶ δανειεῖς ἔθνεσι πολλοῖς, σὺ δὲ οὐ δανειῆ, καὶ ἄρξεις ἔθνων πολλῶν, σοὺ δὲ οὐκ ἄρξουσιν».

μελλοντική ανθρώπινη ύπαρξη, η οποία σχετίζεται μαζί του μόνον υπό την προϋπόθεση της ανιμιστικής διδασκαλίας μετενσάρκωσης: τη μελλοντική ενσάρκωση της ψυχής του, όπως ο Εβραίος [εργάζεται] για τους μελλοντικούς απογόνους του, καθώς η σχέση αυτή εγγυάται, υπό την ανιμιστική προοπτική, τη «γήινη αθανασία» του. Σε αντίθεση, όμως, με την παράσταση του ινδουιστή, η οποία αφήνει τελείως και για πάντα ανέγγιχτη την κοινωνική καστική διάθρωση του κόσμου και τη θέση της κάστας του ως τέτοιας, ελπίζοντας στη βελτίωση του μελλοντικού πεπρωμένου της ατομικής ψυχής του ακριβώς σ' αυτή την ιεραρχική διάθρωση, ο Εβραίος προσδοκά την προσωπική του λύτρωση ακριβώς αντίστροφα, με τη μορφή ανατροπής της ισχύουσας κοινωνικής ιεράρχησης προς όφελος του λαού παρσία. Διότι ο λαός του είναι εκείνος που έχει κληθεί και έχει εκλεγεί από τον Θεό για θέση κύρους και όχι για θέση παρσία.

Έτσι, στο έδαφος της ιουδαϊκής ηθικής λυτρωτικής θρησκευτικότητας αποκτά μεγάλη σημασία ένα στοιχείο που λείπει από κάθε μαγική και ανιμιστική καστική θρησκευτικότητα και το παρατήρησε πρώτος ο Nietzsche: η μνησικακία¹¹³. Με την έννοια που τη χρησιμοποιεί ο Nietzsche, [η μνησικακία] είναι κάτι που συνοδεύει τη θρησκευτική ηθική των αρνητικά προνομιούχων, η οποία, με πλήρη αντιστροφή της παλαιότερης πίστης, παρηγορείται με το ότι η άνιση κατανομή των γήινων πεπρωμένων στηρίζεται στην αμαρτία και την αδικία των θετικά προνομιούχων, ώστε αργά ή γρήγορα να στραφεί εναντίον τους η εκδίκηση του θεού. Υπό τη μορφή αυτής της θεοδικίας των αρνητικά προνομιούχων η ηθικολογία λειτουργεί ακολούθως ως μέσο νομιμοποίησης της συνειδητής ή ασυνείδητης δίψας για εκδίκηση. Αυτό συνδέεται πρωτίστως με την «ανταποδοτική θρησκευτικότητα». Εφόσον προκύψει η παράσταση της θρησκευτικής ανταπόδοσης, τότε τα «δεινά» ως τέτοια, που συνοδεύονται άλλωστε από τεράστιες ελπίδες ανταπόδοσης, μπορούν να λάβουν τη χροιά καθαρά θρησκευτικής αξίας. Η παράσταση αυτή μπορεί να υποβοηθηθεί αφενός από συγκεκριμένες ασκητικές τεχνοδιδασκαλίες και αφετέρου από ειδικές νευρωτικές προδιαθέσεις. Εντούτοις η θρησκευτικότητα των δεινών αποκτά τον

113. Friedrich Nietzsche, *Η γενεαλογία της ηθικής* [Die Genealogie der Moral], 1887.

ιδιαίτερο μνησίκακο χαρακτήρα μόνον υπό ορισμένες συνθήκες: φέρ' ειπεῖν, δεν απαντά σε ινδουιστές και βουδιστές. Διότι, στις τελευταίες περιπτώσεις, τα δεινά αποτελούν συνέπεια της προσωπικής στάσης. Στους Εβραίους η κατάσταση είναι διαφορετική. Η θρησκευτικότητα των Ψαλμών είναι γεμάτη με ανάγκη εκδίκησης, και το ίδιο πρότυπο απαντά στις ιερατικές ανασκευές των αρχαίων ισραηλιτικών παραδόσεων: η πλειονότητα των Ψαλμών –ασχέτως εάν τα αντίστοιχα μέρη προσαρτήθηκαν εκ των υστέρων σε παλαιότερες συνθέσεις οι οποίες δεν περιείχαν το αντίστοιχο αίσθημα– περιέχει με από τρόπο την ηθικολογική ικανοποίηση και τη νομιμοποίηση ανοιχτής και με κόπο συγκρατημένης ανάγκης εκδίκησης ενός λαού παρῖα¹¹⁴. Αυτό συμβαίνει είτε με τη μία μορφή: ότι κατηγορείται ο Θεός για τη δυστυχία του ατόμου που ακολούθησε τις εντολές του, ενώ η άθρη συμπεριφορά των υπερήφανων και ευτυχισμένων ειδωλολατρών εμπαίζει τις υποσχέσεις και τη δύναμή του. Είτε με την άλλη μορφή: ότι αναγνωρίζεται ταπεινά η ίδια αμαρτία, αλλά ο Θεός παρακαλείται να παύσει επιτέλους την οργή του και να στρέψει ξανά τη χάρη του στο λαό που τέλος πάντων είναι ο μοναδικός δικός του. Και στις δύο περιπτώσεις [η αίτηση αυτή] συνδέεται με την ελπίδα: ότι η οργή του τελικά συμφιλιωμένου Θεού θα πλήξει διπλά τους άθεους εχθρούς και θα τους κάνει υποπόδιο του Ισραήλ, όπως η ιερατική ιστοριογραφία εφάρμοσε αυτό το σχήμα για τους εχθρούς των Χαναναίων, όσο αυτοί προκαλούσαν την οργή του Θεού διά της ανυπακοής, προκαλώντας έτσι την υποταγή τους στους ειδωλολάτρες. Ακόμη και αν ορισμένοι Ψαλμοί, όπως υποστηρίζουν σύγχρονοι σχολιαστές, προέρχονται από την ατομική οργή ορισμένων ευσεβών Φαρισαίων για τις καταδιώξεις που υπέστησαν υπό τον Αλέξανδρο Ιανναίο [103-76 π.Χ.], εντούτοις το χαρακτηριστικό είναι η επιλογή και η διατήρησή τους, ενώ άλλοι [Ψαλμοί] αποτελούν σαφή αντίδραση στη θέση παρῖα των Ιουδαίων ως τέτοιων. Σε καμία άλλη θρησκευτικότητα του κόσμου δεν υπάρχει ένας οικουμενικός Θεός με την ανήκουστη δίψα εκδίκησης του Γιαχβέ, ενώ μπορεί να γνωρίσει κανείς σχεδόν επακριβώς την ιστορική αξία των αναφορών της ιερατικής ιστοριογραφίας ως προς το πώς η αντίστοιχη διαδικασία (όπως,

114. Πρβλ. ως ένα από τα πολλά παραδείγματα, *Ψαλμοί* (57: 11): «εὐφρανθήσεται δίκαιος, ὅταν ἴδῃ ἐκδίκησιν τὰς χεῖρας αὐτοῦ νίψεται ἐν τῷ αἵματι τοῦ ἁμαρτωλοῦ».

ΤΑΞΕΙΣ, ΝΟΜΟΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

φέρ' ειπεῖν, η μάχη της Μεγιδδώ)¹¹⁵ δεν αντιστοιχεί σ' αυτή τη θεοδικία της ανταπόδοσης και της οργής. Έτσι, η ιουδαϊκή θρησκευτικότητα έγινε η ανταποδοτική θρησκευτικότητα κατ' ἔξοχὴν¹¹⁶. Η θεάρεστη αρετή ασκείται χάριν της ελπίδας για ανταπόδοση. Και αυτή η ελπίδα είναι καταρχὴν συλλογική: ο λαός ως σύνολο πρέπει να βιώσει τη λύτρωση, και μόνον έτσι μπορεί το μεμονωμένο άτομο να αποκτήσει εκ νέου την τιμὴ του. Παράλληλα, και σε συνδυασμό με αυτό, αναπτύσσεται φυσικά και η ατομική θεοδικία του μεμονωμένου προσωπικού πεπρωμένου – η οποία παλαιόθεν ήταν αυτονόητη –, η προβληματική της οποίας εκφράζεται κυρίως στο Βιβλίο του Ιώβ, που προέρχεται από τελείως διαφορετικά, όχι λαϊκά, στρώματα, προανακρούοντας εκεί την πουριτανική αντίληψη του προορισμού διαμέσου της παραίτησης από μια λύση του προβλήματος και της υποταγῆς στην απόλυτη κυριαρχία του Θεού επί των πλασμάτων του, η οποία [αντίληψη] προέκυψε κατ' ανάγκη αφότου προστέθηκε το πάθος των αιώνιων τιμωριῶν της Κόλασης στις υπό συζήτηση απόψεις. Αλλά η αντίληψη αυτή [του προορισμού] δεν προέκυψε [εντέλει στους Εβραίους], και το Βιβλίο του Ιώβ παρέμεινε σχεδόν τελείως ακατανόητο ως προς την πρόθεση του ποιητή, καθώς ήταν εξαιρετικά παγιωμένη η σκέψη της συλλογικής ανταπόδοσης στην ιουδαϊκή θρησκευτικότητα. Η ελπίδα για εκδίκηση, η οποία για τον ευσεβή Εβραίο συνδέεται αναπόφευκτα με την ηθικολογία του Νόμου, καθώς διέπει σχεδόν όλα τα αιχμαλωσιακά και μεταιχμαλωσιακά ιερά κείμενα, συντηρούνταν επί δυόμισι χιλιετίες συνειδητά ή ασυνείδητα σχεδόν σε κάθε θεία λειτουργία από τις δύο ακατάλυτες αλυσίδες του λαού, [αφενός] της θρησκευτικά καθαγιασμένης διακρίσεως από τον υπόλοιπο κόσμο και [αφετέρου] από τις θείες υποσχέσεις για το Εντεύθεν. Εντούτοις, καθώς ο Μεσσίας δεν παρουσιαζόταν, η ελπίδα αυτή υποχώρησε επανειλημμένα στη θρησκευτική συνείδηση του στρώματος των διανοουμένων σε όφελος της αξίας της προσοικείωσης του Θεού ως τέτοιας ή μιας μετριασμένης συναισθηματικής εμπιστοσύνης στη Θεία Καλοσύνη καθαρά ως τέτοια και την ετοι-

115. Η Μεγιδδώ (ή Μαγεδδώ), πόλη της Παλαιστίνης, υπήρξε διαφιλονικούμενο σημείο σε σειρά μαχών καθώς και έδρα διοίκησης του Σολομώντα. Δύο βασιλιάδες του Ιούδα σκοτώθηκαν στη Μεγιδδώ, ο Οχοζίας και ο Ιωσίας.

116. Ελληνικά στο κείμενο.

μότητα για ειρήνη με όλο τον κόσμο. Αυτό έγινε ιδιαίτερα όταν ήταν κάπως υποφερτή η κοινωνική κατάσταση της κοινότητας πιστών, η οποία ήταν καταδικασμένη σε πλήρη πολιτική αδυναμία – ενώ σε περιόδους όπως, φέρ' ειπείν, οι καταδιώξεις των Σταυροφοριών αναζωπυρώνεται είτε σε κραυγή εκδίκησης προς τον Θεό, εξίσου διαπεραστική όσο και μάταιη, είτε στην προσευχή να «γίνει σκόνη» η ατομική ψυχή μπροστά στους εχθρούς των Εβραίων, θα πρέπει όμως να φυλάσσεται από κακές λέξεις και πράξεις και να περιορίζεται αποκλειστικά στη σιωπηλή εκπλήρωση της Θείας Εντολής και στην ετοιμότητα της καρδιάς για Εκείνον. Ενώ λοιπόν αφενός θα αποτελούσε ανήκουστη παραμόρφωση το να θεωρήσει κανείς τη μνησικακία ιδιαίτερο καθοριστικό στοιχείο της ιουδαϊκής θρησκευτικότητας, η οποία άλλωστε υπέστη έντονες ιστορικές μεταβολές, αφετέρου δεν θα έπρεπε να υποτιμηθεί η επιρροή της σε βασικές ιδιομορφίες της ιουδαϊκής θρησκευτικότητας. Διότι σε σύγκριση με τα κοινά σημεία που έχει με τις άλλες σωτηριακές θρησκείες, αυτό είναι ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της και δεν έχει διαδραματίσει τόσο σημαντικό ρόλο σε καμία άλλη θρησκευτικότητα αρνητικά προνομιούχων στρωμάτων. Βεβαίως, με κάποια μορφή η θεοδικία των αρνητικά προνομιούχων αποτελεί συστατικό κάθε σωτηριακής θρησκευτικότητας, η οποία έχει οπαδούς κυρίως σ' αυτά τα στρώματα, ενώ η εξέλιξη της ιερατικής ηθικής προσαρμόστηκε πάντα σ' αυτήν, εκεί όπου έγινε μέρος της τοπικής κοινοτικής θρησκευτικότητας. Η σχεδόν πλήρης απουσία της μνησικακίας, καθώς και η απουσία σχεδόν κάθε κοινωνικοεπαναστατικής, θρησκευτικής ηθικής στη θρησκευτικότητα του πιστού ινδουιστή και του Ασιάτη βουδιστή, εξηγείται από τον τρόπο της παλιγγενεσιακής θεοδικίας: η διάταξη της κάστας ως τέτοιας παραμένει αιώνια και είναι απολύτως δίκαιη. Διότι οι αρετές ή οι αμαρτίες ενός πρότερου βίου δικαιολογούν τη γέννηση στην [συγκεκριμένη] κάστα, ενώ η συμπεριφορά στον παρόντα βίο θεμελιώνει τις πιθανότητες για βελτίωση. Με αυτό τον τρόπο δεν υπάρχει προπάντων κανένα ίχνος από εκείνη την έντονη σύγκρουση μεταξύ της κοινωνικής απαίτησης που θεμελιώνεται στις θείες υποσχέσεις και της περιφρονητικής κατάστασης της πραγματικότητας, μια σύγκρουση η οποία [αντιθέτως] αφάνισε την απροκατάληπτη αντιμετώπιση του κόσμου από τους Εβραίους που ζούσαν σε διαρκή ένταση μεταξύ της ταξικής τους κατάστασης και της διαρκούς προσμονής και της

ΤΑΞΕΙΣ, ΝΟΜΟΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

στείρας ελπίδας, ενώ η θρησκευτική κριτική των άθεων ειδωλολατρών, στην οποία ενυπήρχε ένας ανηλεής εμπαιγμός, μετατράπηκε σε μία μονίμως τεταμένη προσοχή της ίδιας της αρετής, συχνά δε πικραμένης καθότι πάντα απειλούμενης από κρύφια αυτοκριτική. Σε όλα αυτά προστέθηκε ένας περιπτωσιολογικός και ισοβίως ασκούμενος στοχασμός για τα θρησκευτικά καθήκοντα των συμπατριωτών – από την ορθότητα των οποίων άλλωστε εξαρτιόταν η τελική χάρη του Γιαχβέ– καθώς και εκείνο το χαρακτηριστικό για τη μεταίχμαλωσιακή περίοδο μείγμα αποθάρρυνσης για εξεύρεση οποιουδήποτε νοήματος σ' αυτόν το μάταιο κόσμο, υποταγής στους σωφρονισμούς του Θεού, αποφυγής προσβολής Του μέσω υπερηφάνειας και γεμάτης άγχους τελετουργικής-ηθικής ορθότητας, το οποίο επέβαλλε στους Εβραίους εκείνη την απέλπιδα πάλη όχι πλέον για το σεβασμό του Άλλου αλλά για τον αυτοσεβασμό και ένα αίσθημα αξιοπρέπειας. Ένα αίσθημα αξιοπρέπειας το οποίο –εφόσον τελικά η εκπλήρωση των υποσχέσεων του Γιαχβέ έπρεπε να είναι το μέτρο της εκάστοτε ατομικής αξίας ενώπιον του Θεού– θα έπρεπε να καθίσταται διαρκώς επισφαλές και να οδηγεί εκ νέου στο ναυάγιο του ατομικού τρόπου ζωής.

Απτή απόδειξη για την προσωπική χάρη του Θεού παρέμεινε βεβαίως σε αυξανόμενο βαθμό, για τους Εβραίους του γκέτο η βιοποριστική επιτυχία. Αλλά η σκέψη της «δοκιμασίας» στο θεάρεστο «επάγγελμα» δεν αρμόζει στον Εβραίο με την έννοια που καλλιεργείται η σκέψη αυτή από τον ενδοκοσμικό ασκητισμό. Διότι η ευλογία του Θεού είναι σε πολύ μικρότερο βαθμό απ' ό,τι στους πουριτανούς ριζωμένη σε μια συστηματική, ασκητική και ορθολογική μέθοδο του βίου ως *μοναδική* δυνατή πηγή της *certitudo salutis* [βεβαιότητα σωτηρίας]. Για παράδειγμα, στους Εβραίους η σεξουαλική ηθική παρέμεινε ευθέως αντιασκητική και νατουραλιστική, ενώ η αρχαιοϊουδαϊκή οικονομική ηθική παρέμεινε έντονα παραδοσιακή στις σχέσεις που επέβαλλε, καθώς χαρακτηρίζεται από μια απροκατάληπτη απόλαυση του πλούτου, ξένη προς κάθε ασκητική, ενώ η ιερότητα των έργων γενικά στους Εβραίους έχει τελετουργικό υπόστρωμα και επιπλέον συνδέεται συχνά με το ιδιαίτερο περιεχόμενο της [συναισθηματικής] διάθεσης που διέπει τη θρησκευτικότητα της πίστης. Βεβαίως, όπως σε κάθε αρχαία ηθική, οι παραδοσιακοί καθορισμοί της ενδοεβραϊκής οικονομικής ηθικής ισχύουν σε πλήρη βαθμό μόνον απέναντι στον εν πίστει αδελφό και όχι

προς τα έξω. Εν πολλοίς, όμως, οι υποσχέσεις του Γιαχβέ γέννησαν μέσα στον ίδιο τον Ιουδαϊσμό μια έντονη χροιά μνησικακής ηθικολογίας. Θα ήταν, όμως, τελείως εσφαλμένο να θεωρηθεί ότι η ανάγκη για λύτρωση, η θεοδικία ή η κοινοτική θρησκευτικότητα εν γένει, αναπτύσσεται μόνον στο έδαφος των αρνητικά προνομιούχων στρωμάτων ή έστω μόνον λόγω μνησικακίας, δηλαδή να θεωρηθεί ως προϊόν ενός είδους «δουλικής εξέγερσης εντός της ηθικής» [Nietzsche]. Αυτό δεν ισχύει ούτε καν για τον αρχαίο Χριστιανισμό, αν και ο ίδιος απευθύνει με έμφαση τις υποσχέσεις του ιδιαίτερα στους πνευματικά και υλικά «πτωχούς». Στη δε αντίθεση μεταξύ της προφητείας του Ιησού και των άμεσων συνεπειών της μπορεί ίσως να δει κανείς τι αποτελέσματα είχε η απαξίωση και η ρήξη των τελετουργικών και εμπρόθετα έξωθεν αποκλειστικών νόμων: *αποσύνδεση* του δεσμού της θρησκευτικότητας από τη θέση των πιστών ως ενός καστοειδούς λαού παρία. Σαφώς, η πρωτοχριστιανική προφητεία περιέχει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά «ανταπόδοσης» με την έννοια της μελλοντικής εξίσωσης των πεπρωμένων (με μεγαλύτερη σαφήνεια στο μύθο του Λαζάρου [Λουκάς 16: 19 κ.ε]) και της εκδίκησης, που είναι υπόθεση του Θεού. Το δε βασίλειο του Θεού είναι και εδώ ένα γήινο βασίλειο, αρχικά προφανώς ένα ειδικό βασίλειο για τους Ιουδαίους, οι οποίοι άλλωστε πιστεύουν παλαιόθεν στον αληθινό Θεό. Όμως, αυτό που παύει εδώ μέσω των συνεπειών των νέων θρησκευτικών υποσχέσεων είναι ακριβώς η διεισδυτική μνησικακία του λαού παρία. Στα μέρη δε που μας έχουν παραδοθεί ως κηρύγματα του Ιησού, η απειλή που αποτελεί ο πλούτος για την πιθανότητα σωτηρίας δεν χωρεί από ασκητικά κίνητρα και σαφώς όχι από μνησικακία – όπως αποδεικνύουν οι μαρτυρίες της παράδοσης με τη συνδιαλλαγή του Ιησού όχι μόνον με τους τελώνες (οι οποίοι στην Παλαιστίνη συνήθως ήταν μικροτοκογλύφοι) αλλά και με άλλους εύπορους προύχοντες. Η προειδοποίηση [του Ιησού] για τον πλούτο οφείλεται περισσότερο στην αδιαφορία προς τον κόσμο, λόγω του βάρους των εσχατολογικών προσδοκιών. Βεβαίως, ο νεαρός που θέλει να γίνει «τέλειος» [Ματθαίος 19: 21], δηλαδή *μαθητής*, θα πρέπει να αποστραφεί τον «κόσμο» άνευ όρων. Αλλά λέγεται ρητά ότι για τον Θεό όλα είναι δυνατά, παρ' όλες τις δυσκολίες, ακόμη και η μακαριότητα του πλούσιου που δεν μπορεί να αποφασίσει τον αποχωρισμό από τα αγαθά του. «Προλεταριακά ένστικτα» είναι τελείως ξένα στον προφήτη της

ακοσμιστικής αγάπης, που φέρνει στους πνευματικά και υλικά πτωχούς το χαρμόσυνο μήνυμα της άμεσης έλευσης του βασιλείου του Θεού και της απελευθέρωσης από τη δύναμη των δαιμόνων, όπως είναι ξένα και στον Βούδα, για τον οποίο η απόλυτη απομάκρυνση από τον κόσμο είναι απαραίτητη προϋπόθεση της λύτρωσης. Το όριο σημασίας της «μνησικακίας» και η αμφιβολία ως προς την οικουμενική χρήση του σχήματος «απόθησης» δεν φαίνεται όμως πουθενά σαφέστερα απ' ό,τι στο σφάλμα του Nietzsche ο οποίος εφαρμόζει το [ερμηνευτικό] σχήμα του στο τελείως απρόσφορο παράδειγμα του Βουδισμού. Διότι ο Βουδισμός αποτελεί ριζική αντίθεση σε κάθε ηθικολογία μνησικακίας, καθώς είναι σωτηριακή διδασκαλία ενός στρώματος διανοουμένων που περιφρονεί τις αυταπάτες του εντεθέν καθώς και του επέκεινα βίου και αρχικά προέρχεται σχεδόν αποκλειστικά από τις προνομιούχες τάξεις, ιδιαίτερα από την τάξη των πολεμιστών, ώστε, όσον αφορά την κοινωνική καταγωγή, μπορεί να συγκριθεί με την ελληνιστική, προπλάτων τη νεοπλατωνική ή επίσης και τη μανιχαϊστική ή τη γνωστικιστική σωτηριακή διδασκαλία, όσο διαφορετικές είναι αυτές ως προς την ίδια. Ο βουδιστής επαίτης μοναχός δεν διστάζει να χαρίσει ολόκληρο τον κόσμο, συμπεριλαμβανομένης και της παλιγγενεσίας στον παράδεισο, στο άτομο που δεν θέλει να λυτρωθεί στη Νιρβάνα. Ιδιαίτερα αυτό το παράδειγμα δείχνει ότι η ανάγκη σωτηρίας και η ηθική θρησκευτικότητα έχουν διαφορετική πηγή από την κοινωνική κατάσταση των αρνητικά προνομιούχων και τον ορθολογισμό των αστικών στρωμάτων που καθορίζεται από την κατάσταση του πρακτικού βίου: [έχουν ως πηγή] τη νοησιαρχία καθαρά ως τέτοια, ιδιαίτερα τις μεταφυσικές ανάγκες του πνεύματος, το οποίο δεν ωθείται να συλλογίζεται περί ηθικών και θρησκευτικών ερωτημάτων λόγω υλικής ανάγκης, αλλά λόγω του δικού του ενδότερου εξαναγκασμού ως προς τη σύλληψη του κόσμου ως ενός *εννοηματικού* κοσμοσυστήματος και ως προς την υιοθέτηση κάποιας στάσης απέναντί του.

Το πεπρωμένο των θρησκειών καθορίστηκε σε τεράστιο βαθμό από τις διαφορετικές οδούς [εξέλιξης] της διάνοησης και από τις πολυσχιδείς σχέσεις της με το ιερατείο και με τις πολιτικές δυνάμεις, ενώ αυτές οι συνθήκες καθορίζονται με τη σειρά τους από την καταγωγή του στρώματος εκείνου που ήταν σε ιδιαίτερο βαθμό φορέας της νοησιαρχίας. Τέτοιος φορέας ήταν αρχικά το ίδιο το *ιερατείο*, ιδιαίτερα

XI. Διαμόρφωση των θρησκειών από τα στρώματα των διανοουμένων

εκεί όπου είχε γίνει συντεχνία λογίων εξαιτίας του χαρακτήρα των ιερών κειμένων και της ανάγκης για ερμηνεία του περιεχομένου τους, της διδασκαλίας και της ορθής χρήσης τους. Τέτοια εξέλιξη δεν πραγματοποιήθηκε διόλου στις θρησκείες των αρχαίων αστεακών λαών, ιδιαίτερα των Φοινίκων, των Ελλήνων και των Ρωμαίων, αλλά ούτε και στην σινική ηθική. Γι' αυτόν το λόγο η μεταφυσική και η ηθική σκέψη, καθώς και η ελάχιστη αναπτυγμένη θεολογική σκέψη (ΗΣΙΟΔΟΣ), κατέληξαν σε χέρια μη ιερών. Το αντίθετο έγινε σε μεγάλο βαθμό στην Ινδία, στην Αίγυπτο και τη Βαβυλωνία, στο Ζωροαστρισμό, στο Ισλάμ και στον αρχαίο και μεσαιωνικό Χριστιανισμό, όσον αφορά δε τη θεολογία το ίδιο και στον σύγχρονο. Το αιγυπτιακό και ζωροαστρικό ιερατείο κατέληξαν στη θέση ενός κρατικού μονοπωλίου της εξέλιξης της θρησκευτικής μεταφυσικής και ηθικής, πράγμα που ισχύει εν μέρει και για το αρχαιοχριστιανικό ιερατείο, όπως επίσης για το βραχμανικό κατά τη βεδική περίοδο [1500-1000 π.Χ.], δηλαδή πριν από τη γένεση του λαϊκού ασκητισμού και τη φιλοσοφία των Ουπανισάδων, σε μικρότερο βαθμό δε το ιουδαϊκό ιερατείο, καθώς περιοριζόταν από τη λαϊκή προφητεία, και σε επίσης περιορισμένο βαθμό, καθώς διεπόταν εν μέρει από τη σουφιστική θεώρηση, το ισλαμικό ιερατείο. Παράλληλα με τους ιερείς, ή αντί των ιερών, αυτοί που κατέλαβαν και καλλιέργησαν όχι μόνον τη θεολογική και την ηθική σκέψη αλλά όλα τα μεταφυσικά και σημαντικά συστατικά της επιστημονικής σκέψης εν γένει, καθώς και τη λογοτεχνική παραγωγή, ήταν σε όλους τους κλάδους του Βουδισμού, στο Ισλάμ και στον αρχαίο και μεσαιωνικό Χριστιανισμό κυρίως μοναχοί ή μοναστικά προσανατολισμένοι κύκλοι. Η κατάταξη των αιωδών στα λατρευτικώς σημαντικά πρόσωπα καθόρισε στην Ινδία τη συμπερίληψη της επικής, λυρικής και σατιρικής ποίησης στις Βέδες, της ερωτικής ποίησης του Ισραήλ στην Αγία Γραφή, ενώ η ψυχολογική συγγένεια του μυστικιστικού και πνευματιστικού συναισθήματος με το ποιητικό αίσθημα καθόρισε το ρόλο του μυστικιστή στη λυρική ποίηση της Ανατολής και της Δύσης. Αυτό, όμως, που μας ενδιαφέρει εδώ δεν είναι η λογοτεχνική παραγωγή και ο χαρακτήρας της, αλλά η διαμόρφωση της θρησκευτικότητας από την ιδιομορφία των στρωμάτων των διανοουμένων που την επηρέασαν. Η επιρροή λοιπόν του ιερατείου ως τέτοιου, εκεί όπου διετέλεσε κύριος φορέας της φιλολογίας, ήταν πολύ διαφοροποιημένη ανάλογα με τη δύναμή του και με

τα μη ιερατικά στρώματα που βρίσκονταν απέναντί του. Υπό εντονότατη ιερατική επιρροή βρίσκεται η ύστερη εξέλιξη της ζωροαστρικής θρησκευτικότητας. Το ίδιο και η αιγυπτιακή και η βαβυλωνιακή. Καθορισμένος από προφήτες, αλλά και πάλι με έντονη ιερατική επιρροή, είναι ο Ιουδαϊσμός της δευτερονομικής και της αιχμαλωσιακής περιόδου [600-400 π.Χ.]. Για τον ύστερο Ιουδαϊσμό καθοριστική φιγούρα είναι ο ραββίνος αντί για τον ιερέα. Έντονα ιερατικό αλλά και μοναστικό χαρακτήρα έχει η χριστιανική θρησκευτικότητα της ύστερης αρχαιότητας και του αναπτυσσόμενου μεσαίωνα, και κατόπιν της Αντιμεταρρύθμισης. Η θρησκευτικότητα του Λουθηρανισμού και του πρώιμου Καλβινισμού είναι έντονα επηρεασμένη από τους πάστορες. Υπό ιδιαίτερα έντονη βραχμανική επιρροή και επίδραση βρίσκεται ο Ινδουισμός, τουλάχιστον στο επίκεντρο των θεσμικών και κοινωνικών στοιχείων του, προπάντων η καστική οργάνωση, η οποία συγκροτούνταν παντού όπου μετέβαιναν βραχμάνοι και η κοινωνική ιεράρχηση της οποίας καθορίζεται σε τελική ανάλυση από τη βαθμίδα που αποδίδει η εκτίμηση των βραχμάνων στις μεμονωμένες κάστες. Υπό πλήρη μοναστική επιρροή βρίσκεται ο Βουδισμός σε όλες τις παραλλαγές του, συμπεριλαμβανομένου προπάντων του Λαμαϊσμού, σε μικρότερο δε βαθμό επίσης ευρέα στρώματα της θρησκευτικότητας του ανατολικού Χριστιανισμού. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ ιδιαίτερα είναι η σχέση αφενός της μη ιερατικής διανόησης, δηλαδή παράλληλα με τη μοναστική διανόηση και της λαϊκής, με την ιερατική, και αφετέρου οι σχέσεις των στρωμάτων των διανοουμένων με τις θρησκευτικότητες και η θέση τους εντός των θρησκευτικών κοινοτήτων. Εδώ μπορούμε να κάνουμε τη θεμελιωδώς σημαντική διαπίστωση: ότι όλες οι μεγάλες ασιατικές θρησκευτικές διδασκαλίες είναι δημιουργήματα διανοουμένων. Η σωτηριακή διδασκαλία του Βουδισμού, καθώς και εκείνη του Ζαϊνισμού και όλων των συγγενών τους διδασκαλιών, είχαν ως φορείς αριστοκράτες διανοουμένους με βεδική μόρφωση (αν και όχι πάντα αυστηρά εξειδικευμένη), όπως άρμοζε στην αριστοκρατική ινδική παιδεία, προπάντων δε [φορείς ήταν] μέλη του αριστοκρατικού στρώματος των ξατρίγια, που χαρακτηρίζονταν από αντίθεση προς τους βραχμάνους. Στην Κίνα τόσο οι φορείς του Κομφουκιανισμού, αρχής γενομένης από τον ιδρυτή του, όπως και ο επίσημος ιδρυτής του Ταοϊσμού, ο Λάο Τσε, ήταν είτε υπάλληλοι με κλασική παιδεία είτε φιλόσοφοι με αντί-

στοιχη μόρφωση. Σχεδόν όλες οι βασικές κατευθύνσεις της ελληνικής φιλοσοφίας συναντούν στην Κίνα και στην Ινδία το αντίστοιχό τους, αν και συχνά με έντονες τροποποιήσεις. Ως ισχύουσα ηθική ο Κομφουκιανισμός προωθείται πλήρως από το στρώμα των αξιωματούχων και των αντίστοιχων υποψηφίων [για δημόσια αξιώματα], που έχουν κλασική μόρφωση, ενώ ο Ταοϊσμός κατέστη περισσότερο μια δημοφιλή μαγική πρακτική. Οι μεγάλες μεταρρυθμίσεις του Ινδουισμού γεννήθηκαν από αριστοκράτες διανοουμένους με βραχμανική μόρφωση, αν και η διαμόρφωση κοινότητας πιστών περιήλθε αργότερα εν μέρει στα χέρια μελών των κατώτερων καστών, με αποτέλεσμα εδώ η εξέλιξη να είναι διαφορετική από εκείνη της Μεταρρύθμισης στη Βόρεια Ευρώπη, η οποία καθοδηγήθηκε επίσης από άνδρες με εξειδικευμένη μόρφωση, όπως και η καθολική Αντιμεταρρύθμιση, η οποία αρχικά βρήκε υποστήριξη από Ιησουίτες με διαλεκτική μόρφωση, όπως ο [Alphonso] Salmerón [1515-1585] και ο [Diego] Laínez [1512-1565]. διαφορετική ήταν άλλωστε και η αναδιαμόρφωση του ισλαμικού δόγματος (Αλ Γκαζάλι [1059-1111]), η οποία συγχώνευσε το μυστικισμό και την ορθοδοξία, και η διεύθυνση της οποίας παρέμεινε εν μέρει στα χέρια της επίσημης ιεραρχίας και εν μέρει σε μια νεοπαγή αριστοκρατία αξιωματούχων με θεολογική μόρφωση. Επίσης, όμως, και οι σωτηριακές διδασκαλίες της Εγγύς Ανατολής, ο Μανιχαϊσμός και ο Γνωστικισμός είναι ιδιαίτερα θρησκευίες διανοουμένων, τόσο όσον αφορά τους δημιουργούς τους όσο και τους ουσιαστικούς φορείς τους και το χαρακτηριστικό της σωτηριακής τους διδασκαλίας. Παρά τις διαφορές δε αυτών των περιπτώσεων, τα στρώματα διανοουμένων που είναι φορείς της αντίστοιχης ηθικής ή της σωτηριακής διδασκαλίας, είναι σχετικά αριστοκρατικής καταγωγής και με φιλοσοφική παιδεία, αντιστοιχώντας κατά κάποιον τρόπο στις ελληνικές φιλοσοφικές σχολές ή στον πιο αναπτυγμένο τύπο της μοναστικής ή κοσμικής-ανθρωπιστικής πανεπιστημιακής μόρφωσης του ύστερου μεσαίωνα. Στις περιπτώσεις αυτές, εντός της δεδομένης θρησκευτικής κατάστασης τα στρώματα διανοουμένων αποτελούν μια μορφωτική επιχείρηση, παρόμοια με την πλατωνική Ακαδημία και τις συγγενείς ελληνικές φιλοσοφικές σχολές, και δεν λαμβάνουν, όπως αυτές, καμία επίσημη θέση απέναντι στην υφιστάμενη θρησκευτική πρακτική, από την οποία δεν διαφεύγουν εξωτερικά με άμεσο τρόπο, αλλά τη μεθερμηνεύουν φιλοσοφικά ή απλώς

την αγνοούν. Από την άλλη πλευρά, οι εκπρόσωποι της επίσημης λατρείας, δηλαδή στην Κίνα οι κρατικοί υπάλληλοι που ήταν επιφορτισμένοι με τα λατρευτικά καθήκοντα και στην Ινδία οι βραχμάνοι, αντιμετώπιζαν τη διδασκαλία των διανοουμένων είτε ως ορθόδοξη είτε ως ετερόδοξη (όπως, για παράδειγμα, στην Κίνα τις υλιστικές διδασκαλίες και στην Ινδία τη δυαρχική φιλοσοφία του Σαμκιά¹¹⁷). Αυτά τα [τελευταία] κινήματα, τα οποία είχαν πρωτίστως επιστημονικό προσανατολισμό και μόνον έμμεση συνάφεια με την πρακτική θρησκευτικότητα, δεν μας ενδιαφέρουν περαιτέρω για το προς ανάλυση θέμα. Αυτά που μας ενδιαφέρουν είναι τα άλλα κινήματα, τα οποία αναφέρθηκαν προηγουμένως και ήταν προσανατολισμένα στη συγκρότηση μιας θρησκευτικής ηθικής, για τα οποία οι εγγύτεροι παραλληλισμοί της δυτικής αρχαιότητας βρίσκονται στους πυθαγόρειους και στους νεοπλατωνικούς – δηλαδή πρόκειται για κινήματα διανοουμένων που είτε προέρχονται αποκλειστικά από τα κοινωνικώς προνομιούχα στρώματα είτε διευθύνονται και επηρεάζονται πρωτίστως από μέλη αυτών των στρωμάτων.

Τα κοινωνικώς προνομιούχα στρώματα ενός λαού αναπτύσσουν κατά κανόνα επί μακρόν μια σωτηριακή διδασκαλία όταν έχουν αποστρατιωτικοποιηθεί και αποκλειστεί από τη δυνατότητα ή από το συμφέρον της πολιτικής δραστηριότητας. Η σωτηριακή διδασκαλία λοιπόν ανακύπτει τότε όταν τα κυρίαρχα στρώματα, είτε αριστοκρατικού είτε αστικού χαρακτήρα, είτε έχουν απολέσει τον πολιτικό τους ρόλο λόγω μιας ενιαίας γραφειοκρατικής-στρατιωτικής κρατικής εξουσίας, είτε έχουν αποσυρθεί τα ίδια [από τη θέση αυτή] για κάποιους λόγους, όταν δηλαδή η σημασία ανάπτυξης της διανοητικής τους μόρφωσης στις ύστατες νοητικές και ψυχολογικές της εσωτερικές συνέπειες έχει αποκτήσει γι' αυτά προβάδισμα απέναντι στην πρακτική δραστηριότητα στον εξωτερικό εντεύθεν κόσμο. Αυτό δεν σημαίνει ότι η σωτηριακή διδασκαλία γεννιέται μόνον τότε. Αντιθέτως, οι αντίστοιχες νοητικές συλλήψεις αναπτύσσονται υπό ορισμένες συνθήκες σε πολιτικά και κοινωνικά ταραγμένους καιρούς ως αποτέλεσμα αδέσμευτου συλ-

117. Ινδικό σύστημα θρησκευτικής ηθικής, το οποίο πρόσβευε τη δυαρχία ψυχής και σώματος.

λογισμού. Αλλά αυτές οι απόψεις, οι οποίες εν πρώτοις παραμένουν κάτω από την επιφάνεια, είθισται να κυριαρχούν με την αποπολιτικοποίηση του στρώματος των διανοουμένων. Ο Κομφουκιανισμός, η ηθική ενός ισχυρού δημοσιοϋπαλληλικού σώματος, αρνείται κάθε σωτηριακή διδασκαλία. Ο Ζαϊνισμός και ο Βουδισμός –ο ριζικός αντίποδας στην κομφουκιανή κοσμοπροσαρμογή– υπήρξαν απτή έκφραση ενός φρονήματος διανοουμένων, με ριζικά αντιπολιτικό, ειρηνιστικό και αρνησιοκοσμικό χαρακτήρα. Δεν γνωρίζουμε όμως εάν η σημαντική κατά καιρούς αποδοχή τους στην Ινδία αυξήθηκε λόγω συμβάντων που είχαν αποπολιτικοποιητική επίδραση. Η κατάσταση του πολιτικού κατακερματισμού των Ινδών πριγκίπων κατά την περίοδο του Αλεξάνδρου, οι οποίοι δεν διακατέχονταν από κανένα πολιτικό πάθος, έχοντας απέναντί της την επιβλητική ενότητα του Βραχμανισμού που τότε επεκτεινόταν σταδιακά παντού, ήταν αυτή καθ' εαυτήν κατάλληλη να ωθήσει τους νοητικά εκπαιδευμένους κύκλους των ευγενών να αναζητήσουν ενδιαφέροντα εκτός πολιτικής. Η αρνησιοκοσμία του βραχμάνου, η οποία σύμφωνα με τις γραφές χαρακτηρίζεται ως βαναπράστα¹¹⁸, η μεταβίβαση του μεριδίου του όταν επέρχεται το γήρας και η δημοφιλής θεώρησή του ως Αγίου συνεχίστηκε έτσι από τους μη βραχμάνους ασκητές (σραμάνας) – σε περίπτωση βεβαίως, όπου δεν έγινε το αντίστροφο, [δηλαδή] η πρόταση της αρνησιοκοσμίας προς το βραχμάνο που έχει αντικρίσει το γιο του γιου του, να είναι το νεότερο φαινόμενο των δύο και μια απόκτηση συμπεριφοράς [από τους σραμάνας]. Εν πάση περιπτώσει, οι σραμάνας, ως κάτοχοι του ασκητικού χαρίσματος, ξεπέρασαν το επίσημο ιερατείο στη λαϊκή εκτίμηση. Ο μοναστικός απολιτικός χαρακτήρας των ανώτερων στρωμάτων υπήρχε παλαιόθεν στην Ινδία με αυτή τη μορφή, πολύ πριν γεννηθούν οι απολιτικές φιλοσοφικές σωτηριακές διδασκαλίες. Οι σωτηριακές θρησκευτικές της Εγγύς Ανατολής, είτε μυσταγωγικού είτε προφητικού χαρακτήρα, καθώς και οι ανατολικές και ελληνιστικές σωτηριακές διδασκαλίες, είτε θρησκευτικού είτε φιλοσοφικού χαρακτήρα, που είχαν επίσης ως φορείς λαϊκούς διανοουμένους, αποτελούν σχεδόν χωρίς εξαίρεση (στο βαθμό που περιλαμβάνουν εν γένει κοινωνικώς προνο-

118. *Banaprasta* σημαίνει στην κυριολεξία «τον κάτοικο του δάσους»· αποτελεί έκφραση αρνησιοκοσμίας για την τρίτη ηλικιακή περίοδο του Ινδού.

ΤΑΞΕΙΣ, ΝΟΜΟΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

μιούχα στρώματα) αποτέλεσμα της εξαναγκαστικής ή αυτόβουλης αποστροφής των μορφωμένων στρωμάτων από την πολιτική επιρροή και την πολιτική δραστηριότητα. Η βαβυλωνιακή θρησκεία πραγματοποίησε τη στροφή προς τη σωτηριακή θρησκευτικότητα μέσω του Μανταϊσμού¹¹⁹, συνδυαζόμενη με εξωβαβυλωνιακά στοιχεία, ενώ η θρησκευτικότητα διανοουμένων της Εγγύς Ανατολής [πραγματοποίησε τη στροφή] εν πρώτοις μέσω της συμμετοχής στη λατρεία του Μίθρα και σε άλλες σωτηριολογικές λατρείες και κατόπιν στο Γνωστικισμό και στο Μανιχαϊσμό, αλλά και εδώ αφού είχε χαθεί κάθε ενδιαφέρον των μορφωμένων στρωμάτων για την πολιτική. Στο στρώμα των Ελλήνων διανοουμένων υπήρχε σωτηριακή θρησκευτικότητα ήδη πριν από τη σέκτα των πυθαγορείων. Αλλά δεν καθόριζε τα πολιτικώς κυρίαρχα στρώματα. Η επιτυχία της προπαγάνδας των σωτηριακών λατρειών και των φιλοσοφικών σωτηριακών διδασκαλιών στους εξέχοντες λαϊκούς κύκλους της ύστερης ελληνικής και της ρωμαϊκής περιόδου βαίνει παράλληλα με την τελική αποστροφή αυτών των στρωμάτων από την πολιτική δραστηριότητα. Το δε κάπως φλύαρο «θρησκευτικό» λεγόμενο ενδιαφέρον των Γερμανών διανοουμένων μας στο παρόν [1915] συναρτάται στενά με πολιτικές απογοητεύσεις και με την πολιτική αδιαφορία που αυτές συνεπάγονται.

Αυτό που προσιδιάζει στον πόθο λύτρωσης των προνομιούχων τάξεων είναι γενικά η προδιάθεση για τη μυστικιστική «φώτιση», η οποία συνδυάζεται με μια ιδιαίτερα νοησιαρχική πιστοποίηση ιερότητας και η οποία θα αναλυθεί αργότερα. Από εδώ προκύπτει έντονη υποβάθμιση του φυσικού, σωματικού, αισθησιακού στοιχείου ως ενός πειρασμού, ο οποίος –σύμφωνα με ψυχολογική εμπειρία– αποτρέπει από την ιδιαίτερη οδό της σωτηρίας. Σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν εδώ η κλιμάκωση, η απαιτητική εκλέπτυνση και ταυτόχρονα η απώθηση της ομαλής σεξουαλικότητας, διαδικασίες που η σύγχρονη ψυχοπαθολογία δεν έχει καταφέρει προφανώς να τις συναρθρώσει σε μονοσήμαντους κανόνες, προς όφελος κάποιων υποκατάστατων αντιδράσεων

119. Ο Μανταϊσμός αποτελεί μια κοινότητα πιστών που βασίζεται σε γνωστικιστικές απόψεις και ονομάζεται έτσι από τη διδασκαλία της: «Μάντα»-Γνώση. Συγκροτήθηκε στην περιοχή μεταξύ Συρίας και Παλαιστίνης και από τον 2ο μεταχριστιανικό αιώνα επεκτάθηκε στην περιοχή της Μεσοποταμίας.

που καθορίζονται από τον τρόπο ζωής του αποκλειστικά-διανοουμένου, όπως αφήνουν να εννοηθεί με απτό τρόπο ορισμένα φαινόμενα, ιδιαίτερα εκείνα των γνωστικιστικών μυστηρίων – τα οποία αποτελούν εξιδανικευμένο αυνανιστικό υποκατάστατο για τα αγροτικά όργανα. Αυτοί οι καθαρά ψυχολογικοί όροι ενός ανορθολογισμού του Θρησκευτικού διασταυρώνονται με τη φυσική ορθολογική ανάγκη της νοησιαρχίας να συλλάβει τον κόσμο ως εννοηματικό κοσμοσύστημα, προϊόν της οποίας είναι τόσο η ινδική διδασκαλία του Κάρμα (που θα την αναλύσουμε συντόμως) και η βουδιστική της εκδοχή, όπως και στον Ισραήλ το Βιβλίο του Ιώβ, το οποίο πιθανώς προέρχεται από κύκλους αριστοκρατών διανοουμένων, καθώς και παρεμφερή προβλήματα στην αιγυπτιακή φιλολογία, [επίσης δε] η γνωστικιστική θεώρηση και η μανιχαϊστική δυαρχία.

Όταν η αντίστοιχη θρησκευτικότητα γίνει μαζική θρησκεία, τότε η νοησιαρχική καταγωγή μιας σωτηριακής διδασκαλίας και μιας ηθικής έχει κατά κανόνα ως αποτέλεσμα είτε ότι γεννιέται ένας Εσωτερισμός είτε ότι συγκροτείται μια αριστοκρατική νομικοταξική ηθική για τις ανάγκες των νοητικά εκπαιδευμένων εντός της επίσημης εκκλαϊκευμένης θρησκείας, που έχει αναδιαμορφωθεί σε σωτηριολογική βάση και έχει προσαρμοστεί στις ανάγκες των μη διανοουμένων. Αυτό ισχύει για την κομφουκιανή νομικοταξική ηθική της γραφειοκρατίας, η οποία είναι τελείως ξένη προς τη λύτρωση, παράλληλα με την οποία διατηρήθηκαν ως απολιθώματα η ταοϊστική μαγεία και η βουδιστική μυστηριακή και τελετουργική χάρις ως λαϊκές θρησκευτικότητες, περιφρονούμενες από τους φορείς της κλασικής παιδείας. Παρόμοια συνέβη με τη βουδιστική σωτηριακή ηθική της νομοκατεστημένης τάξης των μοναχών παράλληλα με τη μαγεία και την ειδωλολατρία των λαϊκών, τη διατήρηση της μαγείας του ταμπού και τη νέα ανάπτυξη της ινδουιστικής θρησκευτικότητας του Σωτήρα. Είτε, όμως, η θρησκευτικότητα των διανοουμένων λαμβάνει μορφή μυσταγωγίας με μια ιεραρχία καθαγιασμών –όπως στο Γνωστικισμό και σε παρεμφερείς λατρείες– από την επίτευξη των οποίων παραμένει αποκλεισμένος ο μη πεφωτισμένος «πιστός».

Η λύτρωση που αναζητά ο διανοούμενος είναι πάντα λύτρωση από «εσωτερική χρεία» και, ως εκ τούτου, αφενός έχει χαρακτήρα ξένο προς το βίο και αφετέρου πολύ περισσότερο καταρχήν και συστηματι-

ΤΑΞΕΙΣ, ΝΟΜΟΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

κά συγκροτημένο απ' ό,τι η λύτρωση από εξωτερική χρεία που προσιδιάζει στα μη προνομιούχα στρώματα. Ο διανοούμενος ζητά να αποδώσει στον τρόπο ζωής του ένα διαρκές «νόημα», δηλαδή «ενότητα» με τον εαυτό του, με τους ανθρώπους, με το κοσμοσύστημα, [αυτό δε] με μεθόδους η περιπτωσιολογία των οποίων αναπτύσσεται στο άπειρο. Ο διανοούμενος είναι εκείνος που ολοκληρώνει τη σύλληψη του «κόσμου» ως ενός «νοηματικού» προβλήματος. Όσο περισσότερο η νοησιαρχία απωθεί την πίστη στη μαγεία, ώστε να «απομαγεύονται» οι κοσμικές διαδικασίες, να χάνουν το μαγικό τους νοηματικό περιεχόμενο και πλέον απλώς να «είναι» και να «συμβαίνουν» αλλά να μη «σημαίνουν» τίποτε, τόσο εντονότερα αναπτύσσεται η απαίτηση προς τον κόσμο και προς τον «τρόπο ζωής» ότι θα πρέπει να είναι οργανωμένα ως Όλον, με σημασία και «νόημα».

Οι συγκρούσεις αυτής της προσταγής με τις πραγματικότητες του κόσμου, τις διατάξεις του και τις δυνατότητες του τρόπου ζωής εντός του, καθορίζουν την ιδιαίτερη φυγοκοσμία των διανοουμένων, η οποία μπορεί να είναι είτε φυγή στην απόλυτη ερημιά είτε –με πιο νεωτερικό τρόπο– στη «φύση», που είναι ανέγγιχτη από ανθρώπινες διατάξεις (Rousseau) και στον φυγόκοσμο ρομαντισμό, καθώς και μια φυγή προς το «λάο» που έχει μείνει ανέγγιχτος από ανθρώπινες συμβατικότητες (όπως στον ρωσικό Ναροντίσεσβο [λαϊκισμό]), μπορεί δε να έχει περισσότερο περισυλλογιστική ή περισσότερο ενεργητική ασκητική χροιά, να αναζητά περισσότερο την ατομική σωτηρία ή να επιδιώκει μια συλλογική-ηθική-επαναστατική μεταβολή του κόσμου. Όλες αυτές λοιπόν οι τάσεις, που είναι εξίσου προσιτές στην απολιτική νοησιαρχία, δύνανται να εμφανιστούν επίσης ως θρησκευτικές σωτηριακές διδασκαλίες, και ενίοτε το έχουν κάνει όντως. Εδώ έχει μία ρίζα ο ιδιαίτερα φυγοκοσμικός χαρακτήρας της θρησκευτικότητας των διανοουμένων.

Αυτή η φιλοσοφική εκδοχή της διανόησης, που –κατά μέσο όρο– έχει ως φορείς κοινωνικά και οικονομικά εξασφαλισμένες τάξεις, ιδιαίτερα απολιτικούς ευγενείς και εισοδηματούχους, δημοσίους υπαλλήλους, εκκλησιαστικούς, μοναστικούς, πανεπιστημιακούς ή άλλους προσοδευματούχους, δεν είναι εντούτοις η μοναδική και συχνά δεν είναι εκείνη με την ιδιαίτερη θρησκευτική συνάφεια. Δίπλα της βρίσκεται και η προλεταριοειδής διανόηση, η οποία συνδέεται με την αριστο-

κρατική νοησιαρχία μέσω ρευστών μεταβάσεων και διαφέρει από αυτή μόνον στον τρόπο προσανατολισμού του τυπικού νοήματος. Εδώ ανήκουν όλοι εκείνοι που διαβιώνουν στο χείλος του ελάχιστου ορίου επιβίωσης, συνήθως κατώτεροι υπάλληλοι και μικροπροσοδευματούχοι όλων των εποχών, εφοδιασμένοι με παιδεία που θεωρείται υποδεέστερη, γραφείς που δεν ανήκαν στα προνομιάκα στρώματα κατά την περίοδο όπου η γραφή αποτελούσε ιδιαίτερο επάγγελμα, σχολικοί διδάσκαλοι στοιχειώδους γνώσης, περιοδεύοντες τροβαδούροι, αναγνώστες, αφηγητές, απαγγελτικοί και παρόμοια ελεύθερα προλεταριοειδή επαγγέλματα. Προπάντων όμως [αυτοί που ανήκουν εδώ] είναι η αυτοδίδακτη διανόηση των αρνητικά προνομιάκων στρωμάτων, όπως υπάρχει σήμερα με την πιο κλασική μορφή στην Ανατολή στη ρωσική προλεταριοειδή αγροτική διανόηση, πέραν τούτου στη Δύση η σοσιαλιστική και αναρχική προλεταριακή διανόηση, αν και στο παράδειγμα αυτό –με τελείως διαφορετικό περιεχόμενο– ανήκει επίσης η περιβόητη εμμονή των Ολλανδών αγροτών στη βιβλική πίστη που ισχύει ακόμη στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, στον δε 17ο αιώνα η πίστη των μικροαστών πουριτανών της Αγγλίας, επίσης όμως η πίστη των θρησκευτικά ενδιαφερόμενων μαθητευόμενων χειροτεχνών όλων των εποχών και των λαών, προπάντων δε, και πάλι με κλασικό τρόπο, οι Εβραίοι ευσεβείς (οι Φαρισαίοι, οι Χασιδιστές¹²⁰ και η μάζα των ευσεβών που ζει καθημερινά εφαρμόζοντας το Νόμο). Στο βαθμό που πρόκειται εδώ για τη διανόηση ενός «παρία» –όπως με όλους τους προλεταριοειδείς μικροπροσοδευματούχους, τους Ρώσους αγρότες και τους κατά το μάλλον ή ήττον «περιοδεύοντες» ανθρώπους–, η έντασή της έγκειται στο ότι τα στρώματα που βρίσκονται εκτός ή στο κατώτερο άκρο της κοινωνικής ιεραρχίας βρίσκονται, τρόπον τινά, στο αρχιμήδειο σημείο απέναντι στις κοινωνικές συμβατικότητες, τόσο όσον αφορά την εξωτερική διάταξη όσο και την κοινή γνώμη. Καθώς λοιπόν δεν δεσμεύονται από εκείνες τις συμβατικότητες, είναι ικανά για μια πρωτότυπη στάση απέναντι στο «νόημα» του κοσμοσυστήματος και για ένα ηθικό και θρησκευτικό πάθος που δεν περιορίζεται από υλικές απόψεις. Στο βαθμό που ανήκουν στις μεσαίες τάξεις, όπως τα θρησκευτι-

120. Ο όρος σημαίνει «οι ευσεβείς» στα εβραϊκά (χασιδίμ). Αναφέρονται για πρώτη φορά στους αγώνες των Ιουδαίων ενάντια στους Σελευκίδες.

κώς αυτοδίδακτα μικροαστικά στρώματα, η θρησκευτική τους ανάγκη συνήθως λαμβάνει είτε ηθικά άκαμπτη είτε μυστικιστική χροιά. Η διανόηση των μαθητευόμενων χειροτεχνών βρίσκεται μεταξύ των δύο και αποκτά τη σημασία της στην ιδιάζουσα καταλληλότητα του περιοδευόντος μαθητευόμενου χειροτέχνη προς ιεραποστολική δράση.

Στην Ανατολική Ασία και στην Ινδία, απ' όσο γνωρίζουμε, λείπει τελείως τόσο η διανόηση του παρία όσο και του μικροαστού, διότι ελλείπει το κοινό αίσθημα των δημοτών, που αποτελεί προϋπόθεση για την πρώτη, καθώς και η απελευθέρωση από τη μαγεία, που αποτελεί προϋπόθεση και για τις δύο. Ακόμη και εκεί όπου μορφές θρησκευτικότητας προέρχονται από τις κατώτερες τάξεις, λαμβάνουν το νοηματικό τους περιεχόμενο από τους βραγχιάνους. Στην Κίνα δεν υπάρχει μια αυτόνομη, ανεπίσημη διανόηση απέναντι στην κομφουκιανή παιδεία. Ο Κομφουκιανισμός είναι λοιπόν η ηθική του «εξέχοντος ανθρώπου» του «gentleman» (όπως ορθά μεταφράζει ο Dvorák¹²¹). Ο Κομφουκιανισμός είναι σαφέστατα μια νομιμοταξική ηθική, ορθότερα: ένα σύστημα κανόνων ορθής συμπεριφοράς, ενός εξέχοντος και φιλολογικά μορφωμένου στρώματος. Από όσο γνωρίζουμε, το ίδιο ισχύει στην αρχαία Ανατολή και στην Αίγυπτο: η διανόηση των γραφένων που απαντά εκεί, στο βαθμό που οδήγησε σε ηθικο-θρησκευτικούς στοχασμούς, ανήκει πλήρως στον τύπο της υπό ορισμένες συνθήκες απολιτικής, αλλά πάντα εξέχουσας και μη χειρωνακτικής διανόησης. Διαφορετικά είναι τα πράγματα στον Ισραήλ. Ο συντάκτης του [Βιβλίου του] Ιώβ προϋποθέτει τα εξέχοντα γένη ως φορείς θρησκευτικής διανόησης. Οι *Παροιμίες* [του Σολομώντος] και τα συγγενή έργα μαρτυρούν έντονα τη διεθνοποίηση και την αμοιβαία επαφή των ανώτερων μορφωμένων απολιτικών στρωμάτων, η οποία κατέστη δυνατή μετά την εισβολή του Αλεξάνδρου στην Ανατολή, ήδη με τη μορφή ότι οι Παροιμίες διατυπώνονται εν μέρει ως προϊόντα ενός μη Ιουδαίου βασιλιά, καθώς και εν γένει όλη η φιλολογία που αναφέρεται στον «Σολομώντα» έχει στοιχεία διεθνούς πολιτισμικού χαρακτήρα. Ακριβώς η έμφαση που δίνει ο [Ιησούς] Σειράχ στη σοφία των πατέρων απέναντι

*XII. Μικροαστοί
διανοούμενοι
στον Ιουδαϊσμό
και στον πρώιμο
Χριστιανισμό*

121. Rudolf Dvorák (1860-1920): θεμελιωτής των ανατολιστικών σπουδών στην Τσεχία. Ο Weber αναφέρεται στο σημαντικό για την εποχή έργο του *Οι θρησκείες της Κίνας* [Chinas Religionen], 1895, 1903.

στον εξελληνισμό αποδεικνύει την ύπαρξη μιας τάσης για τέτοια μείξη. Και όπως ορθώς τονίζει ο Bousset¹²², ο «γραμματέας» εκείνης της εποχής είναι σύμφωνα με τη *Σοφία Σειράχ* ο πολυταξιδεμένος gentleman και καλλιεργημένος άνθρωπος, και –όπως τονίζει ο Meinhold¹²³– ολόκληρο το βιβλίο διέπεται από ένα ρητά αντιχειρωνακτικό χαρακτηριστικό, ακριβώς σύμφωνα με τον ελληνικό τρόπο: πώς μπορούν ο αγρότης, ο σιδερέας, ο τσουκαλάς να έχουν «σοφία», η οποία αποκτάται μόνον με αργόσχολο στοχασμό και με αφοσίωση στη σπουδή; Αν και ο Έσδρας χαρακτηρίζεται «γραμματέας νόμου» [*Έσδρας Β' 7: 12*], εντούτοις είναι πολύ αρχαιότερη η ισχυρή θέση των μοναχών και των ιδεολόγων που συναθροίζονταν γύρω από τους προφήτες και είχαν καθαρά θρησκευτικά ενδιαφέροντα, και χωρίς τους οποίους άλλωστε δεν θα επιτύγχανε η επιβολή του Δευτερονομίου· αφετέρου, όμως, η θέση του γραμματέα, που σχεδόν ισοδυναμεί πρακτικά με εκείνη του ισλαμικού μουφτή, και εν πρώτοις σημαίνει εκείνον που γνωρίζει εβραϊκά και μπορεί να ερμηνεύσει τις θείες εντολές, είναι κατά πολύ νεότερη από τη θέση αυτού του επίσημου δημιουργού της θεοκρατίας που χαιρεί βασιλικής εξουσιοδότησης. Εντούτοις η κοινωνική βαθμίδα των γραμματέων υπέστη μεταβολές. Στην περίοδο της βασιλείας των Μακκαβαίων¹²⁴ η ευσέβεια –η οποία κατά βάση ήταν μια νηφάλια βιοσοφία, όπως αποδεικνύει η «ξενοφιλία»– ήταν ταυτόσημη με την «παιδεία», ενώ αυτή η τελευταία (μουσάρ, παιδεία¹²⁵) θεωρείται, ακριβώς όπως στους Έλληνες, η οδός προς την αρετή και ισχύει ως διδακτή. Βεβαίως, ήδη ο ευσεβής διανοούμενος εκείνης της εποχής, όπως και οι περισσότεροι Ψαλμιστές, αισθάνεται έντονη αντίθεση προς τους πλουσίους και τους μεγαλόσχημους, στους οποίους σπάνια συναντά-

122. Wilhelm Bousset (1865-1920): ευαγγελικός θεολόγος, από τους πρώτους που εξέτασαν τον Ιουδαϊσμό και το Χριστιανισμό στο πλαίσιο της ιστορίας των αρχαίων θρησκειών.

123. Johannes Meinhold (1861-1937): παλαιοδιαθηκικός ευαγγελικός θεολόγος που ερμήνευσε την Παλαιά Διαθήκη μέσα από ιστορικές αναφορές και όχι ως κείμενο Θείας Αποκάλυψης.

124. Οι Μακκαβαίοι ήταν οικογένεια ηρώων προερχόμενη από τον Ιούδα Μακκαβαίο, της οποίας αρχηγός υπήρξε ο ιερέας Ματταθίας που πέθανε το 166 π.Χ. Ο τελευταίος Μακκαβαίος, ο Αντίγονος, θανατώθηκε το 37 π.Χ. κατόπιν εντολής του Ηρώδη του Μεγάλου.

125. Ελληνικά στο κείμενο.

ΤΑΞΕΙΣ, ΝΟΜΟΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

ται πίστη στο Νόμο. Οι ίδιοι, όμως, είναι μια τάξη ισόβαθμη με τους τελευταίους. Αντιθέτως, οι σχολές γραμματέων της ηρωδιακής περιόδου, οι οποίες υπέκειντο σε αυξανόμενη εσωτερική σύγχυση και ένταση λόγω του αναπόφευκτου συμβιβασμού με την ξένη κυριαρχία, παρήγαγαν ένα προλεταριοειδές στρώμα ερμηνευτών του Νόμου, οι οποίοι δρούσαν ως ποιμαντικοί σύμβουλοι, κήρυκες και διδάσκαλοι στις συναγωγές –εκπρόσωποί τους συμμετείχαν και στο Σανχεντρίν¹²⁶– διαπλάθοντας τη λαϊκή ευσέβεια των αυστηρά πιστών Εβραίων (χαμπερίμ) με την αντίληψη των Περουσίμ (Φαρισαίοι): αυτό το είδος επιχείρησης μετεξελίσσεται αργότερα, κατά την ταλμουδική περίοδο, στο ραβινάτο, [δηλαδή] ένα θεσμό κοινοτικού υπαλλήλου. Παρά την εγκαθίδρυση αυτού του στρώματος, ακριβώς μέσω του ιδίου προωθήθηκε σε τεράστιο βαθμό μια διάνοηση με τα χαρακτηριστικά του μικροαστού και του παρία, της οποίας ανάλογο δεν απαντά σε κανέναν άλλο λαό: ήδη ο Φίλων [ο Αλεξανδρεύς] θεωρεί ως ιδιάζοντα χαρακτηριστικά των Εβραίων τη διάδοση της γραφής καθώς και τη συστηματική εκπαίδευση στην περιπτωσιολογική σκέψη μέσω ενός είδους «γενικού διδασκαλείου». Η επίδραση του στρώματος αυτού αντικατέστησε στα ιουδαϊκά αστεακά στρώματα την προφητική δραστηριότητα με τη λατρεία της τήρησης του Νόμου και της αντίστοιχης σπουδής του Βιβλικού νόμου.

Το στρώμα αυτό των λαϊκών διανοουμένων, το οποίο ήταν τελείως ξένο προς κάθε μυστηριακή οργάνωση, βρίσκεται σαφώς σε κατώτερη θέση συγκρινόμενο με τους φιλοσόφους και τους μυσταγωγούς της μεσανατολικής και ελληνιστικής κοινωνίας.^{m127} Από την άλλη πλευρά, όμως, υπήρχε αναμφισβήτητα ήδη την προχριστιανική περίοδο στην ελληνιστική Ανατολή μια νοησιαρχία που διαπερνούσε τα διάφορα κοινωνικά στρώματα, η οποία μέσω της αλληγορίας και της θεωρησιacότητας γεννούσε παρόμοιες σωτηριολογικές Δογματικές στις διάφορες λατρείες μυστηριακής λύτρωσης και στους καθαγιασμούς, όπως το έκαναν οι ορφικοί που ανήκαν συνήθως στα μεσαία στρώματα. Αυτά

126. Ο όρος προέρχεται από το ελληνικό *συνέδριον* και από τον 1ο προχριστιανικό αιώνα αποτελούσε το αριστοκρατικό συμβούλιο των Ιουδαίων στην Ιερουσαλήμ, απαρτιζόμενο από εβδομήντα δικαστές.

127. Το κείμενο μεταξύ των εκθετών m έως m (: manuscript) διατυπώνεται σύμφωνα με την αντίστοιχη σελίδα χειρογράφου που ανευρέθη κατά τη διάρκεια των εργασιών για την έκδοση των *Ανάγνων* (βλ. τις παραθέσεις στην Εισαγωγή).

τα Μυστήρια και οι σωτηριολογικές θεωρήσεις ήταν σίγουρα γνωστά τουλάχιστον σε έναν λόγιο της διασποράς όπως ο Παύλος, ο οποίος και τα απέρριπτε ρητά – η λατρεία του Μίθρα είχε εξαπλωθεί την περίοδο του Πομπηίου στην Κιλικία ως πίστη των πειρατών, αν και μόλις τη μεταχριστιανική περίοδο υπάρχουν ρητές επιγραφικές μαρτυρίες για την ίδια, ιδιαίτερα στην Ταρσό. Είναι, όμως, πιθανόν ότι τέτοιες σωτηριολογικές ελπίδες, με την πλέον διαφορετική χροιά και προέλευση, συνυπήρχαν επί μακρόν και εντός του Ιουδαϊσμού, ιδιαίτερα του Ιουδαϊσμού των επαρχιών, διότι αλλιώς δεν θα μπορούσε δίπλα στην ιδέα του μελλοντικού μονάρχη του κυρίαρχου ιουδαϊκού λαού να συλληφθεί, ήδη την προφητική περίοδο, ο επί πώλου όνου καθήμενος βασιλιάς των φτωχών ανθρώπων¹²⁸ και η ιδέα του «υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου» (ένα σαφές μόρφωμα της σημιτικής γραμματικής)¹²⁹. Η λαϊκή διανοήση, είτε των εξεχόντων στρωμάτων είτε του παρία, συμμετέχει [εντέλει] σε κάθε περίπλοκη σωτηριολογία που εκδιπλώνει αφαιρέσεις και διανοίγει κοσμικές προοπτικές, υπερβαίνοντας τους μύθους των καθαρὰ φυσικών διαδικασιών ή την απλή προφητεία ενός μελλοντικού βασιλιά που παραμένει κάπου κρυμμένος.

Αυτό λοιπόν το στρώμα των γραμματέων και η μικροαστική διανοήση που καλλιεργούσε, εισχώρησε από τον Ιουδαϊσμό στον πρώιμο Χριστιανισμό. Εξέχον παράδειγμα αυτού του τύπου είναι ο Παύλος που ήταν χειροτέχνης, όπως πιθανόν οι περισσότεροι των γραμματέων του ύστερου Ιουδαϊσμού, σε έντονη αντίθεση προς την αντιχειρωνακτική σοφοδιδασκαλία της περιόδου του [Ιησού] Σειράχ (αν και στον

128. Βλ. *Ζαχαρίας* (9: 9): «Χαῖρε σφόδρα, θύγατερ Σιών κήρυσε, θύγατερ Ἱερουσαλήμ· ἰδοὺ ὁ βασιλεὺς σου ἐρχεται σοι, δίκαιος καὶ σώζων αὐτός, πραῖς καὶ ἐπιβεβηκώς ἐπὶ ὑποζύγιον καὶ πῶλον νέον».

129. Ο ὅρος «ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου», με τα δύο οριστικά ἄρθρα, εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Καινὴ Διαθήκη και πάντα με αναφορά στον Ιησοῦ. Ο αντίστοιχος αραμαϊκὸς ὅρος εἶναι *mpar naʿaz*, που σημαίνει απλῶς «ἄνθρωπος». Η ελληνικὴ περιφραστικὴ μετάφραση μπορεί να υποδήλωνε τη σημιτικὴ καταγωγή της ἐκφρασης. Στην Παλαιὰ Διαθήκη ὁ ὅρος εμφανίζεται σπανίως και μάλιστα με ἀόριστο ἄρθρο. Καθοριστικὸ για τὴν ἐννοια και τὴν εξέλιξη της εἶναι τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τον *Δανιὴλ* (7: 13-14) «ἐθεώρουν ἐν ὄραματι τῆς νυκτὸς καὶ ἰδοὺ μετὰ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ ὡς υἱὸς ἀνθρώπου ἐρχόμενος ἦν καὶ ἕως τοῦ παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν ἔφθασε καὶ ἐνώπιον αὐτοῦ προσηνέχθη. καὶ αὐτῷ ἐδόθη ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ τιμὴ καὶ ἡ βασιλεία, καὶ πάντες οἱ λαοί, φυλαί, γλῶσσαι αὐτῷ δουλεύσουσιν ἢ ἐξουσία αὐτοῦ ἐξουσία αἰώνιος, ἣτις οὐ παρελεύσεται, καὶ ἡ βασιλεία αὐτοῦ οὐ διαφθαρήσεται».

Παύλο υπάρχουν πολύ περισσότερα ειδικά στοιχεία, πέρα από αυτό το γενικό)· ο δε «Γνωστικισμός» του, αν και ήταν ξένος προς αυτό που αντιλαμβάνοταν υπό τον ίδιο όρο η ελληνιστική-ανατολική διάνοηση, προμήθευσε αργότερα το Μαρκιανισμό με κάποια σημεία στήριξης. Στον Παύλο απαντά επίσης, ιδιαίτερα διαμορφωμένο, εκείνο το στοιχείο της διάνοησης με την υπερηφάνεια ότι μόνον οι εκλεκτοί του Θεού κατανοούν το νόημα των παραβολών του Ιησού, καθώς και με την υπερήφανη αντίληψη ότι η αληθινή γνώση είναι «Ἰουδαίοις μὲν σκάνδαλον, Ἑλλήσι δὲ μωρίαν» [*Προς Κορινθίους Α' 1: 23*]. Η δυαρχική του αντίληψη περί «σάρκας» και «πνεύματος» είναι εντούτοις συγγενής με τη στάση της τυπικής σωτηριολογίας διανοουμένων προς την αισθησιακότητα, αν και είναι ενσωματωμένη σε άλλο πλαίσιο· επίσης, φαίνεται πιθανή μια κάπως επιφανειακή γνώση της ελληνικής φιλοσοφίας. Προπάντων, όμως, η μεταστροφή του δεν είναι απλώς ένα όραμα με την έννοια της παραισθητικής όρασης, αλλά παράλληλα μια εσωτερική πραγματική θεώρηση συνάφειας του προσωπικού πεπρωμένου του Ανασπάντος με τις γνωστές στον ίδιο τον Παύλο γενικές αντιλήψεις της ανατολικής σωτηριολογίας του Σωτήρα και της λατρευτικής πραγματοκρατίας τους, στις οποίες εντάσσει πλέον τις υποσχέσεις της ιουδαϊκής προφητείας. Μέσω της επιχειρηματολογικής δομής τους οι Επιστολές του είναι ανώτατοι τύποι της διαλεκτικής της μικροαστικής διάνοησης: είναι αξιοθαύμαστο ποιος βαθμός «λογικής φαντασίας» προϋποτίθεται στα στρώματα στα οποία απευθύνεται ένα κείμενο όπως η *Προς Ρωμαίους* επιστολή, και άλλωστε τίποτε δεν είναι πιο σύγυρο από το ότι εκείνη την εποχή αυτό που έγινε πράγματι αντικείμενο σύλληψης δεν ήταν η διδασκαλία του περί δικαίωσης, αλλά οι αντιλήψεις του περί της σχέσης μεταξύ 'πνεύματος' και κοινότητας πιστών, καθώς και ο τρόπος της σχετικής προσαρμογής στην περιρρέουσα καθημερινότητα¹³⁰. Η δε ακριβής αντιστοιχία της μεθόδου του Παύλου στον τύπο αυτής της μικροαστικής διάνοησης φαίνεται και από την έξαλλη οργή του Ιουδαϊσμού της Διασποράς ιδιαίτερα ενάντιά του, καθώς η διαλεκτική του μέθοδος παρουσιάστηκε [στους Εβραίους της Διασποράς] ως άγρια κατάχρηση της παιδείας των γραμματέων. Αυτή η διάνοηση συνεχίστηκε στη χαρισματούχο θέση των «διδασκάλων»¹³⁰

130. Ελληνικά στο κείμενο.

στις αρχαιοχριστιανικές κοινότητες (ακόμη και στην περίοδο της *Διδαχής*¹³¹), και ο Harnack βρίσκει ίχνη της ιδιαίτερης ερμηνευτικής της μεθόδου στην *Προς Εβραίους* επιστολή. Αργότερα, όμως, με το διαρκώς αυξανόμενο μονοπώλιο των επισκόπων και των πρεσβυτέρων στην πνευματική διεύθυνση των κοινοτήτων πιστών, [η διανόηση αυτή] αφανίστηκε, και στη θέση της ήρθε η διανόηση των Απολογητών, κατόπιν των Πατέρων της Εκκλησίας και των Δογματικών που είχαν ελληνιστική μόρφωση και σχεδόν όλοι ανήκαν στον κλήρο, καθώς και η διανόηση των αυτοκρατόρων που είχαν θεολογικά ενδιαφέροντα, ώσπου τελικά, με την εικονομαχία, επικράτησε στην Ανατολή ο μοναχισμός που προερχόταν από τα κατώτατα, μη ελληνικά κοινωνικά στρώματα. Έκτοτε υπήρξε αδύνατο να ξεριζωθεί από την Ανατολική Εκκλησία αυτό το είδος φορμαλιστικής διαλεκτικής, που ήταν κοινό σε όλους εκείνους τους κύκλους, και συνδυαζόταν με το ημιδιανοητικό και ημιπρωτόγονο-μαγικό ιδεώδες της αυτοθέωσης. Το καθοριστικό, όμως, για το πεπρωμένο του αρχαίου Χριστιανισμού εντούτοις ήταν ότι, σύμφωνα με τη γένεσή του, με τον τυπικό του φορέα και με το κυριότερο περιεχόμενο του θρησκευτικού τρόπου ζωής [που κήρυττε], ήταν μια σωτηριακή διδασκαλία η οποία, με τη μεγαλύτερη συνείδηση και συνέπεια, στράφηκε εξαρχής *ενάντια* στη νοησιαρχία, έστω και αν είχε ορισμένα σημεία του σωτηριολογικού της μύθου κοινά με το γενικό ανατολικό σχήμα, από το οποίο δανείστηκε ορισμένα σημεία αναδιαμορφώνοντάς τα, και έστω εάν ο Παύλος είχε προσλάβει τη μέθοδο ερμηνείας των Γραφών. Στράφηκε *ενάντια* στην ιουδαϊκή τελετουργική-νομολογική γραμματειακή σοφία καθώς και *ενάντια* στη σωτηριολογία της γνωστικιστικής διανοητικής αριστοκρατίας και, τέλος, *ενάντια* στην αρχαία φιλοσοφία. Το ιδιαίτον χαρακτηριστικό του Χριστιανισμού ήταν η άρνηση της γνωστικιστικής υποβάθμισης των «πιστών», [ήταν το] ότι οι «πτωχοὶ τῷ πνεύματι» είχαν το πνευματικό χάρισμα και ότι υποδειγματικοὶ χριστιανοὶ δεν ήταν οι «γνώστες», ότι η οδός της λύτρωσης δεν περνούσε από την πεπαιδευμένη γνώση, ούτε

131. Ο Weber αναφέρεται στη *Διδαχή των Αποστόλων*, ένα χειρόγραφο του 11ου αιώνα που ανακαλύφθηκε το 1873 και εκδόθηκε το 1883 από τον Φιλόθεο Βρυέννιο. Περιέχει οδηγίες για τη λατρεία και την οργάνωση της χριστιανικής κοινότητας πιστών από τον 2ο αιώνα.

από το Νόμο, ούτε από τις κοσμικές και ψυχολογικές βάσεις του βίου και των δεινών, ούτε από τους εγκόσμιους βιοτικούς όρους, ούτε από τις μυστικές σημασίες των τελετών, ούτε από τα μελλοντικά πεπρωμένα της ψυχής στο Επέκεινα – όλα αυτά, καθώς και το γεγονός ότι ένα σημαντικό τμήμα της εσωτερικής εκκλησιαστικής ιστορίας του αρχαίου Χριστιανισμού, συμπεριλαμβανομένης και της Δογματικής διαμόρφωσης, αποτελεί την αντιπαλότητα ενάντια στη διανόηση, είναι χαρακτηριστικά του Χριστιανισμού. Εάν θέλει κανείς να συνοψίσει επιγραμματικά τα στρώματα που υπήρξαν φορείς και μεταδότες των λεγόμενων οικουμενικών θρησκειών¹³², τότε για τον Κομφουκιανισμό είναι ο γραφειοκράτης που οργανώνει τον κόσμο, για τον Ινδουισμό ο μάγος που οργανώνει τον κόσμο, για το Βουδισμό ο επαίτης μοναχός που περιοδεύει στον κόσμο, για το Ισλάμ ο πολεμιστής που υποτάσσει τον κόσμο, για τον Ιουδαϊσμό ο περιοδεύων έμπορος και για το Χριστιανισμό ο περιοδεύων μαθητευόμενος χειροτέχνης – όλοι τους, όχι ως εκπρόσωποι του επαγγέλματός τους ή των υλικών «ταξικών συμφερόντων», αλλά ως ιδεολογικοί φορείς μιας τέτοιας ηθικής ή σωτηριακής διδασκαλίας η οποία συνδυαζόταν ιδιαίτερα εύκολα με την κοινωνική τους θέση.

Όσον αφορά το Ισλάμ και το χαρακτήρα της ιδιαίτερης θρησκευτικότητάς του, μόνον με τη διεύδυση του Σουφισμού θα μπορούσε να έχει αναπτύξει μια διανοητική χροιά πέρα από τις επίσημες σχολές δικαίου και θεολογίας και [πέρα από] την πρόσκαιρη άνθηση επιστημονικών ενδιαφερόντων. Εντούτοις ο προσανατολισμός του δεν βρισκόταν σ' αυτή την κατεύθυνση· αυτό που λείπει πλήρως από τη λαϊκή δερβίσιμη ευσέβεια είναι ακριβώς το ορθολογικό χαρακτηριστικό, ενώ μόνον μεμονωμένες ετερόδοξες σέκτες, αν και ενίοτε αρκετά σημαντι-

132. Πρβλ.: «Υπό τον όρο “οικουμενικές θρησκείες” θα εννοούνται εδώ, με πλήρως αξιολογικά ελεύθερο τρόπο, εκείνα τα πέντε θρησκευτικά ή θρησκευτικός καθορισμένα συστήματα βιοτικής ρύθμισης, τα οποία κατάφεραν να συγκεντρώσουν γύρω τους ιδιαίτερα μεγάλα πλήθη πιστών: η κομφουκιανή, η ινδουιστική, η βουδιστική, η χριστιανική και η ισλαμική θρησκευτική ηθική. Εδώ προστίθεται και ως έκτη για πραγμάτευση θρησκεία ο Ιουδαϊσμός, τόσο διότι περιέχει καθοριστικές ιστορικές προϋποθέσεις για την κατανόηση των δύο τελευταίων προαναφερθεισών οικουμενικών θρησκειών όσο και λόγω της εν μέρει πραγματικής, εν μέρει υποτιθέμενης μοναδικής ιστορικής του σημασίας για την ανάπτυξη της νεότερης οικονομικής ηθικής στη Δύση [...]» (RS I, 237-238).

κές, επέφεραν στο Ισλάμ ιδιαίτερα διανοητικό χαρακτήρα. Κατά τα άλλα το Ισλάμ, όπως και ο μεσαιωνικός Χριστιανισμός, ανέπτυξε στα πανεπιστήμιά του απαρχές σχολαστικισμού.

*XIII. Εξέγυσα
και πληβειακή
διανόηση, παριακή
διανόηση
και σεκταριστική
θρησκευτικότητα*

Δεν ήταν δυνατόν να αναπτυχθούν στην παρούσα παράθεση οι σχέσεις της διανόησης με τη θρησκευτικότητα κατά τον μεσαιωνικό Χριστιανισμό. Εν πάση περιπτώσει, η θρησκευτικότητα, όσον αφορά τις κοινωνιολογικά συναφείς επιπτώσεις της, δεν προσανατολίστηκε από νοησιαρχικές δυνάμεις, ενώ η έντονη επίδραση του μοναστικού ορθολογισμού έγκειται στο πεδίο πολιτισμικών περιεχομένων και θα μπορούσε να διατυπωθεί με σαφήνεια μόνον κατόπιν σύγκρισης του δυτικού μοναχισμού με τον ανατολικό και τον ασιατικό, μια σύγκριση που θα σκιαγραφηθεί εδώ αργότερα¹³³. Διότι η ιδιομορφία της πολιτισμικής επιρροής της Δυτικής Εκκλησίας έγκειται κυρίως στην ιδιομορφία του μοναχισμού της. Ο δυτικός μεσαίωνας δεν γνώρισε (σε σχετικό βαθμό) μια θρησκευτική λαϊκή διανόηση ή μια διανόηση παρία. Τέτοια διανόηση ανέκλυτε ενίοτε εντός των σεκτών. Ο δε ρόλος των εξεχόντων μορφωμένων στρωμάτων στην εκκλησιαστική εξέλιξη δεν υπήρξε μικρός. Τα μορφωμένα στρώματα διανόησης της περιόδου των Καρολιδών [754-987], των Οθωνιδών [911/936-1024] και των Σαλίων [1024-1125] και των Στάουφερ [1138-1268] επέδρασαν στην κατεύθυνση μιας αυτοκρατορικής-θεοκρατικής πολιτισμικής οργάνωσης, ακριβώς όπως οι ιωσηφίτες μοναχοί στη Ρωσία του 16ου αιώνα¹³⁴, ενώ προπάντων η γρηγοριανή μεταρρύθμιση και ο αγώνας δύναμης του Παπισμού είχε ως φορέα την ιδεολογία ενός στρώματος εξεχόντων διανοουμένων, οι οποίοι συμπαράταχθηκαν με το αναπτυσσόμενο αστικό στρώμα ενάντια στις φεουδαλικές δυνάμεις. Με την αυξανόμενη επέκταση της πανεπιστημιακής μόρφωσης και με την πάλη του Παπισμού για μονοπωλιακή κατοχή, για ταμειυτικούς ή απλώς για πελατειακούς σκοπούς, του τεράστιου συνόλου προσοδευμάτων που έτρεφαν αυτό το στρώμα, το δια-

133. Βλ. *Οικονομία και κοινωνία*, πέμπτος τόμος, ενότητα 8.

134. Οπαδοί του Ρώσου μοναχού Ιωσήφ Βόλτσκι, ο οποίος μεταξύ 15ου και 16ου αιώνα θεμελίωσε ένα μοναστήρι στο Βοκολόαμσκ. Υποστήριξαν τη διατήρηση της εκκλησιαστικής γαιοκτησίας ενάντια στις ηγεμονικές απαιτήσεις καθώς επίσης την τήρηση της αυστηρής ορθοδοξίας και την καταδίωξη, μέσω του κράτους, των αιρετικών αποκλίσεων.

κώς αυξανόμενο στρώμα αυτών των φορέων προσοδευματικών συμπεριόντων στράφηκε εν πρώτοις στο συμφέρον του οικονομικού εθνικιστικού μονοπωλίου και κατόπιν, μετά το [δυτικό] Σχίσμα [1378-1417], απέρριψε και ιδεολογικά την παπική εξουσία και ανήκε στους «φορείς» του συνοδικού μεταρρυθμιστικού κινήματος [14ος-15ος αιώνας] και ακολούθως του ανθρωπισμού. Δεν είναι εδώ ο τόπος ανάλυσης της ενδιαφέρουσας κοινωνιολογίας των ανθρωπιστών, προπάντων της μετατροπής της ιπποτικής και κληρικής μόρφωσης σε μια μόρφωση με αυλικό-μαιηννατικό χαρακτήρα, με όλες τις συνέπειές της. Αυτό που καθόρισε την αμφίσημη συμπεριφορά τους κατά το [δυτικό] Σχίσμα ήταν προπάντων τα ιδεολογικά κίνητρα. Στο βαθμό που η ομάδα αυτή τέθηκε στη μορφωτική υπηρεσία των μεταρρυθμιστικών και των αντιμεταρρυθμιστικών Εκκλησιών διαδραμάτισε σημαντικό οργανωτικό και συστηματοποιητικό ρόλο στην εκκλησία, στο σχολείο και στην εξέλιξη της διδασκαλίας, αν και πουθενά ο ρόλος αυτός δεν υπήρξε καθοριστικός· στο βαθμό, όμως, που έγινε φορέας ιδιαίτερης θρησκευτικότητας (κατ' ουσίαν φορέας μιας ολόκληρης σειράς μεμονωμένων τύπων) δεν είχε μόνιμη επίδραση. Σε αντιστοιχία προς το επίπεδο διαβίωσής τους, τα στρώματα των ανθρωπιστών με κλασική μόρφωση διέπονταν συνολικά από αισθήματα αντιχειρωνακτικά και αντισεκταριστικά, ενώ απεχθάνονταν τη διαμάχη και προπάντων τη δημαγωγία των ιερέων και των κηρύκων, ως εκ τούτου με γενική ερασιμική ή ειρηνιστική διάθεση και γι' αυτόν το λόγο καταδικασμένοι ήδη σε αυξανόμενη έλλειψη επιρροής.

Παράλληλα με τον πνευματώδη σκεπτικισμό και τον ορθολογικό Διαφωτισμό, οι ανθρωπιστές ανέπτυξαν ιδιαίτερα στο έδαφος της Αγγλικανικής Εκκλησίας μια αβρή συναισθηματική θρησκευτικότητα ή, όπως στους κύκλους του Πορτ Ρουαγιάλ¹³⁵, μια σοβαρή, και συχνά

135. Στα μέσα του 17ου αιώνα το Πορτ-Ρουαγιάλ-ντε-Σαν κοντά στο Παρίσι ήταν η πνευματική βάση του κύκλου των γιανσενιστών, ενός θρησκευτικού κινήματος που βασιζόταν στη διδασκαλία του Φλαμανδού θεολόγου Cornelis Jansen. Οι γιανσενιστές πίστευαν στη διδασκαλία του απόλυτου προορισμού, προσεγγίζοντας έτσι τις αντίστοιχες καλβινιστικές αντιλήψεις, πράγμα που προκάλεσε και τη σφοδρή εχθρότητα τόσο των Ιησουιτών όσο και της γαλλικής κυβέρνησης. Ο κύκλος του Πορτ Ρουαγιάλ, ο οποίος αριθμούσε ευγενείς, δικαστές και διανοούμενους, διαλύθηκε με βασιλική εντολή το 1709.

ασκητική ηθικολογία, ή τέλος, ιδιαίτερα κατά την πρώτη περίοδο στη Γερμανία και στην Ιταλία ατομιστικό μυστικισμό. Εντούτοις ο αγώνας με τους συμμετέχοντες στα συμφέροντα δύναμης και οικονομικής ύπαρξης αυτών των στρωμάτων, διεξαγόταν εάν όχι με άμεση βία τότε σίγουρα με δημαγωγικά μέσα, για τα οποία δεν ήταν ικανοί οι κύκλοι αυτοί. Βεβαίως, οι Εκκλησίες που αποσκοπούσαν να θέσουν τα κυρίαρχα στρώματα, και προπάντων τα πανεπιστήμια, στην υπηρεσία τους, χρειάζονταν τον κλασικά μορφωμένο, δηλαδή τον θεολογικό υπέρμαχο καθώς και ένα σώμα ιεροκηρύκων με παρόμοια μόρφωση. Ο συνδυασμός μόρφωσης και θρησκευτικής δραστηριότητας εντός του Λουθηρανισμού υπαναχώρησε γοργά στην επαγγελματική θεολογία, ως αποτέλεσμα της συμμαχίας του με την ηγεμονική εξουσία. Αντιθέτως, ο [Samuel Butler (1612-1680) στο ποίημά του] *Hudibras* διακωμωδεί τους πουριτανικούς κύκλους λόγω της φαινομενικής φιλοσοφικής παιδείας τους. Εντούτοις, αυτό που έδωσε αδιάρρηκτη δύναμη αντίστασης σ' αυτούς τους κύκλους, και προπάντων στις βαπτιστικές σέκτες, δεν ήταν η εξέχουσα αλλά η πληβειακή και ενίοτε η διανόηση του παρία (ένα κίνημα που αρχικά στους Βαπτιστές είχε ως φορείς τους περιοδεύοντες μαθητευόμενους χειροτέχνες ή ιεραποστόλους). Εδώ δεν υπήρχε ένα ιδιαίτερο στρώμα διανοουμένων με ιδιαίτερες συνθήκες διαβίωσης, ώστε, μετά τη σύντομη περίοδο των περιοδεύοντων ιεραποστόλων, αυτός που διακατέχεται από αυτή τη διανόηση να είναι η μεσαία τάξη. Η ανήκουστη εξάπλωση της Βιβλικής γνώσης και του ενδιαφέροντος για άκρως δυσνόητες και εξιδανικευμένες δογματικές αντιπαραθέσεις βαθιά μέσα στους αγροτικούς κύκλους, όπως απαντά κατά τον 17ο αιώνα στους προτεσταντικούς κύκλους, συγκρότησε μια θρησκευτική μαζική διανόηση που επρόκειτο να μείνει απαράμιλλη και μπορεί να συγκριθεί μόνον με την υστεροϊουδαϊκή διανόηση καθώς και με τη θρησκευτική μαζική διανόηση των παυλικιανών ιεραποστολικών κοινοτήτων. Σε αντίθεση προς την Ολλανδία, μέρη της Σκωτίας και των αμερικανικών αποικιών, αυτή η διανόηση εξανεμίστηκε σύντομα στην Αγγλία, αφού οι σφαίρες και οι πιθανότητες για δύναμη [των πουριτανών] είχαν δοκιμαστεί και εδραιωθεί κατά τους θρησκευτικούς πολέμους. Εντούτοις, η περίοδος εκείνη [της μαζικής θρησκευτικής διανόησης] καθόρισε τη συνολική ιδιομορφία της εξέχουσας αγγλοσαξονικής διανόησης, ιδιαίτερα τον παραδοσιακό σεβασμό της

ΤΑΞΕΙΣ, ΝΟΜΟΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

απέναντι σε μια ντεϊστική-διαφωτιστική θρησκευτικότητα, με διαβαθμίσεις ηπιότητας αλλά ποτέ μέχρι του σημείου της εχθρότητας προς την Εκκλησία, ένα θέμα το οποίο δεν θα αναλυθεί εδώ. Η διάνοηση, όμως, αυτή με τον καθορισμό της από την παραδοσιακή στάση και τα ηθικολογικά ενδιαφέροντα των πολιτικά ισχυρών αστών, δηλαδή [τον καθορισμό της] από μια θρησκευτική πληβειακή διάνοηση, αποτελεί την εντονότερη αντίθεση προς την εξέλιξη της αυλικής, εξέχουσας μόρφωσης των λατινόφωνων χωρών για ριζική αντιπάθεια ή απόλυτη αδιαφορία προς την Εκκλησία. Αυτές δε οι δύο κατευθύνσεις, που είναι εξίσου αντιμεταφυσικές, αποτελούν αντίθεση προς τα εξέχοντα γερμανικά μη πολιτικά μορφωμένα στρώματα, που καθορίζονται από πολύ συγκεκριμένες συνθήκες και μόνον σε μικρό (και ουσιαστικά αρνητικό) βαθμό από κοινωνιολογικές συνθήκες, χωρίς εντούτοις να είναι απολιτικά ή αντιπολιτικά, και τα οποία είχαν μεν μεταφυσικό προσανατολισμό, αλλά ελάχιστα θρησκευτικό και ακόμη λιγότερο «σωτηριακό» προσανατολισμό. Από την άλλη πλευρά, η πληβειακή και η παρριακή διάνοηση της Γερμανίας, καθώς και εκείνη των λατινόφωνων λαών, έλαβαν όλο και περισσότερο ριζικά αντιθρησκευτική χροιά μετά τη γένεση της σοσιαλιστικής, οικονομικής εσχατολογικής πίστης, σε αντίθεση προς την αντίστοιχη διάνοηση στις αγγλοσαξονικές περιοχές, στις οποίες από την εποχή των πουριτανών η πιο σοβαρή θρησκευτικότητα δεν είχε ιδρυματικό-αυταρχικό αλλά σεκταριστικό χαρακτήρα.

Μόνον αυτές οι αντιθρησκευτικές σέκτες διαθέτουν ένα ταξικά υποβιβασμένο στρώμα διανοουμένων, το οποίο τουλάχιστον για κάποιο διάστημα κατάφερε να αποτελέσει φορέα πίστης στη σοσιαλιστική εσχατολογία. Αυτό το «ακαδημαϊκό» στοιχείο υποχωρεί τόσο, όσο περισσότερο οι φορείς των οικονομικών συμφερόντων παίρνουν οι ίδιοι στα χέρια τους την εκπροσώπηση των συμφερόντων τους· εδώ προστίθεται και η αναπόφευκτη απογοήτευση της σχεδόν προληπτικής εξύμνησης της «επιστήμης» ως πιθανής δημιουργού ή έστω ως προφήτιδος της κοινωνικής, βίαιης ή ειρηνικής επανάστασης, με την έννοια της λύτρωσης από την ταξική κυριαρχία, ώστε να είναι η μοναδική εκδοχή του σοσιαλισμού στη Δυτική Ευρώπη που μπορεί να θεωρηθεί όντως ισοδύναμη με τη θρησκευτική πίστη: ο συνδικαλισμός συνεπώς καταλήγει εύκολα να γίνει ένα ρομαντικό παίγνιο που διενεργείται εκτός οικονομικών συμφερόντων.

XIV. Οι διαμορφώ-
σεις κοινότητας
πιστών
των θρησκευτικά
«διαφωτισμένων»
στη Δυτική
Ευρώπη

Το τελευταίο μεγάλο κίνημα θρησκευτικής διανόησης με χαρακτηριστικά θρησκείας, το οποίο διεπόταν από πίστη που δεν ήταν μεν ενιαία, αλλά σε πολλά σημεία ήταν κοινή, ήταν εκείνο της ρωσικής επαναστατικής διανόησης. Η εξέχουσα ακαδημαϊκή και αριστοκρατική διανόηση βρισκόταν εδώ δίπλα στην πληβειακή διανόηση, η οποία είχε ως φορέα ένα προλεταριοειδές στρώμα κατώτερων υπαλλήλων, ιδιαίτερα των σωμάτων αυτοδιοίκησης (το λεγόμενο «τρίτο στοιχείο»¹³⁶), με ιδιαίτερα υψηλή μόρφωση όσον αφορά την κοινωνιολογική του σκέψη και τα γενικά πολιτισμικά του ενδιαφέροντα, ενώ επιπλέον φορείς ήταν δημοσιογράφοι, δημοδιδάσκαλοι, επαναστατικοί κήρυκες και μια αγροτική διανόηση που προερχόταν από κάποιες ιδιαίτερες ρωσικές συνθήκες. Στη δεκαετία του 1870 αυτό το κίνημα είχε ως αποτέλεσμα τη γένεση του λεγόμενου Ναροντνίτσεσβο (λαϊκισμού), ενός φυσικοδικαϊκού κινήματος με χαρακτήρα ως επί το πλείστον αγροτικού κομμουνισμού, το οποίο κατά τη δεκαετία του 1890 περιήλθε εν μέρει σε έντονη σύγκρουση με το μαρξιστικό δόγμα και εν μέρει ενσωματώθηκε με διαφορετικούς τρόπους στο ίδιο, ενώ έγιναν πολλαπλές απόπειρες μάλλον ασαφούς σύνδεσής του εν πρώτοις με σλαβόφιλη-ρομαντική και κατόπιν με μυστικιστική θρησκευτικότητα ή με θρησκευτική φαντασιοκοπία, αλλά, υπό την επιρροή του Ντοστογιέφσκι και του Τολστόι, γέννησε σε κάποια σχετικά ευρέα στρώματα διανόησης έναν ασκητικό ή ακοσμιστικό τρόπο ζωής. Παραμένει ακόμη μετέωρο κατά πόσο το κίνημα αυτό, το οποίο καθοδηγείται από εβραϊκή προλεταριοειδή διανόηση έτοιμη για κάθε θυσία, θα μπορέσει να επιβιώσει μετά την καταστροφή της Ρωσικής Επανάστασης (του 1906).

Στη Δυτική Ευρώπη διαφωτισμένα-θρησκευτικά στρώματα έχουν συγκροτήσει ήδη από τον 17ο αιώνα, τόσο στο χώρο της αγγλοσαξονικής όσο και προσφάτως της γαλλικής κουλτούρας, αντιτριαδικές¹³⁷,

136. Ο Weber αναφέρεται εδώ στον Ζέμστβο, το φορέα της τοπικής αυτοδιοίκησης στην τσαρική Ρωσία, στον οποίο συμμετείχαν μεγαλογαιοκτήμονες, ευγενείς και αγρότες. Είχε αρμοδιότητες φορολογίας και εκδίκησης υποθέσεων. Ο υποδιοικητής της Σαμάρα Κοντοϊντι είχε χαρακτηρίσει τους υπαλλήλους του Ζέμστβο «τρίτο στοιχείο» στη ζωή του Ζέμστβο.

137. Ο Αντιτριαδισμός (Unitarismus), θρησκευτικό κίνημα του 16ου αιώνα, απέρριπτε τη διδασκαλία της Τριαδικότητας και υπερασπιζόταν έναν αυστηρό μονοθεϊσμό. Κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα στην Αγγλία ο Αντιτριαδισμός συνδυάστηκε με το Θεϊσμό. Στον 19ο αιώνα θεμελιώθηκε στις ΗΠΑ η αμερικανική αντιτριαδική εταιρεία.

ΤΑΞΕΙΣ, ΝΟΜΟΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

ντεϊστικές ή και συγκροτηστικές, αθεϊστικές και ελευθεροεκκλησιαστικές κοινότητες πιστών¹³⁸, στις οποίες ενίοτε συνεπέδρασαν βουδιστικές αντιλήψεις (ή θεωρούμενες ως τέτοιες). Στη Γερμανία βρήκαν οπαδούς σχεδόν στους ίδιους κύκλους όπως οι ελευθεροτέκτονες, δηλαδή σ' εκείνους που έχουν μηδαμινά οικονομικά συμφέροντα, ιδιαίτερα σε επιφυλλιδογράφους, παράλληλα σε ταξικά υποβιβασμένους ιδεολόγους και σε μεμονωμένα μορφωμένα στρώματα εν μέρει ή πλήρως προλεταριοποιημένα. Από την άλλη πλευρά, ο ινδουιστικός (Βράμα-Σαμάι) και ο περσικός Διαφωτισμός¹³⁹ είναι προϊόντα της επαφής με την ευρωπαϊκή κουλτούρα. Η πρακτική πολιτισμική σημασία [αυτών των κινήματων] ήταν στο παρελθόν μεγαλύτερη απ' ό,τι σήμερα τουλάχιστον. Το συμφέρον των προνομιούχων στρωμάτων για τη διατήρηση της υφιστάμενης θρησκείας ως μέσου εφησυχασμού· η ανάγκη για [κοινωνική] αποστασιοποίηση και η απέχθειά τους για τη δραστηριότητα μαζικού διαφωτισμού που καταστρέφει το κύρος τους· η δικαιολογημένη απόρριψη από την πλευρά τους της δυνατότητας ότι μια νέα ομολογία πίστης θα μπορούσε να γίνει κυριολεκτικά αποδεκτή από ευρέα στρώματα και να υποκαταστήσει τις παραδοσιακές πίστεις που ερμηνεύονται διαρκώς με διαφορετικό τρόπο, φέρ' ειπείν «ορθόδοξοι» 10% και «φιλελεύθεροι» 90%· προπάντων δε η περιφρονητική αδιαφορία απέναντι σε θρησκευτικά προβλήματα και στην Εκκλησία· η τήρηση κάποιων ελάχιστων τελετουργικών τυπικοτήτων που δεν κοστίζει μεγάλες θυσίες, μια και όλοι γνωρίζουν ότι είναι απλώς τυπικότητες οι οποίες εκπληρώνονται καλύτερα από τους επίσημους φύλακες της ορθοδοξίας και των νομικοταξικών συμβατικοτήτων, και τηρούνται επειδή το κράτος τις απαιτεί για τη σταδιοδρομία – όλα αυτά τείνουν να καταστήσουν αδύνατη την πιθανότητα γένεσης μιας σοβαρής

138. Οι ελευθεροεκκλησιαστικές κοινότητες (freikirchliche Gemeinden) συγκροτήθηκαν για πρώτη φορά τον 17ο αιώνα στην Αγγλία από πουριτανούς. Πρόκειται για κοινότητες πιστών που δεν υπάγονται στο κράτος ή στη λαϊκή εκκλησία και χρηματοδοτούνται από εσωτερικές εισφορές.

139. Βράμα-Σαμάι («κοινότητα των θεοσεβών») ονομάστηκε ένα μεταρρυθμιστικό κίνημα του Ινδουισμού τον 19ο αιώνα. Είχε μονοθεϊστικό προσανατολισμό και απέρριπτε τις απεικονίσεις του Θεού καθώς και την καύση των χηρών. Ο περσικός Διαφωτισμός αναφέρεται στην περίοδο κυριαρχίας του Ακμπαρ (1542-1605) στην Ινδία.

κοινοτικής θρησκευτικότητας που θα είχε ως φορείς τους διανοουμένους. Η ανάγκη της λογοτεχνικής και της εξέχουσας-ακαδημαϊκής διανόησης ή έστω και της διανόησης του [λογοτεχνικού] καφενείου, να περιλαμβάνει στις πηγές εντυπωσιασμού της και στα θέματα συζήτησής της τα «θρησκευτικά» αισθήματα, η ανάγκη συγγραφέων να συγγράφουν βιβλία γι' αυτές τις ενδιαφέρουσες προβληματικές και η πολύ πιο δραστήρια ανάγκη πολυμήχανων εκδοτών να πωλούν τέτοια βιβλία¹⁴⁰, δύνανται μεν να γεννήσουν την εντύπωση ενός διαδεδομένου «θρησκευτικού ενδιαφέροντος», αλλά δεν μεταβάλλουν το γεγονός ότι μέχρι σήμερα δεν γεννήθηκε ποτέ μια νέα θρησκεία από τέτοιες ανάγκες διανοουμένων και από τη φλυαρία τους, καθώς και ότι η μόδα, που ανέδειξε αυτό το αντικείμενο συζητήσεων και δημοσιεύσεων, θα το παραγκωνίσει και πάλι.

8. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΘΕΟΔΙΚΙΑΣ

*Ι. Η μονοθεϊστική
ιδέα περί του Θεού
και η ατέλεια
του κόσμου*

Αυστηρά «μονοθεϊστικές» θρησκείες είναι κατά βάση μόνον ο Ιουδαϊσμός και το Ισλάμ, ενώ ακόμη και στο τελευταίο υπάρχον παρεκκλίσεις λόγω της μετέπειτα αγιολατρίας. Η χριστιανική Αγία Τριάδα εμφανίζεται απλώς ως μονοθεϊστική, σε αντίθεση με την τριθεϊστική αντίληψη των ινδουιστικών, των υστεροβουδιστικών και των ταοϊστικών Τριάδων, ενώ η καθολική λατρεία των μυστηρίων και των αγίων βρίσκεται κατ' ουσίαν πολύ κοντά στον πολυθεϊσμό. Επίσης, δεν είναι απαραίτητο ότι κάθε ηθικός Θεός είναι εφοδιασμένος με απόλυτη αμεταβλητότητα, παντοδυναμία και παντογνωσία, δηλαδή με απόλυτη υπερκοσμικότητα. Οι ιδιότητες αυτές τούς αποδίδονται από τον θεο-

140. Ο Weber υπονοεί εδώ τον εκδότη Eugen Diederich, ο οποίος το 1896 είχε θεμελιώσει τον ομώνυμο εκδοτικό οίκο βασισμένος στην αντίληψη ότι η κρίση της νεωτερικότητας ήταν προπάντων κρίση θρησκείας. Οι δημοσιεύσεις του εκδοτικού οίκου του Diederich περιλάμβαναν εκτός από κλασικά θρησκευτικά κείμενα επίσης και προϊόντα του σύγχρονου ρομαντισμού και μυστικισμού, σε συνδυασμό με την καλλιέργεια του εθνικού αισθήματος, πράγμα το οποίο εντείνεται μέχρι τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η εκδοτική απόπειρα του Diederich αποσκοπούσε στη θεμελίωση μιας καθαρά γερμανικής θρησκείας ενάντια στον ιουδαιοχριστιανικό Θεό. Στη διάρκεια του μεσοπολέμου, το σύμφυρμα αυτό των μυστικιστικών και των εθνικιστικών απόψεων είχε επίδραση και στη διαμόρφωση της εθνικοσοσιαλιστικής ιδεολογίας.